Ученику
4 „а" класса
Абзалилову
Гимбулде за от-
личную учёбу и при-
мерную дисциплину.
29/XII/65-се йыл

Директор шк. № 8 [signature]

Ҡуҙыйкүрпәс

БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ХИКӘЙӘҺЕ

БАШҠОРТОСТАН КИТАП НӘШРИӘТЕ
ӨФӨ — 1965

С (Баш)
Ҡ 59

Филология фәндәре кандидаты

ӘХНӘФ ХАРИСОВ
редакцияһында

●

Әҫәрҙе 1812 йылғы русса баҫманан
башҡорт теленә ҡайтарҙылар:
БАЯЗИТ БИКБАЙ менән НӘЖИП ИҘЕЛБАЙ

●

Художниге ВӘЛИӘХМӘТ ДИАНОВ

БЫУАТТАР АША КИЛГӘН ХИКӘЙӘ

Бынан бер быуат ярым элек, 1812 йылда, Ҡазанда Тимофей Беляев тарафынан руссаға тәржемә ителеп, башҡорт халык эпосы «Ҡуҙыйкүрпәс»тең 1-се киҫәге баҫылып сыға[1].[1] Әҫәрҙең 2-се киҫәге матбуғат күрмәй ҡала. Беҙгә уның хаҡында беренсе китаптың аҙағында тәржемәсе тарафынан иҫкәрмә рәүешендә әйтелгән мәғлүмәттән башка бер ни ҙә билдәле түгел[2].

Быуаттар аша килгән халыҡ хикәйәтенең ҡасан һәм кем тарафынан яҙып алыныуы ла мәғлүм түгел. Русса баҫмаһында «Ҡурайсының арнау һүҙе» тигән шиғри кереш бирелгән[3]. Шуға ҡарағанда һәм Т. Беляевтең раҫлауы буйынса, был әҫәрҙе бер башҡорт ҡурайсыһы халык ҡобайырҙарынан һәм телдән-телгә йөрөгән риүәйәттәрҙән йыйып төҙөгән булырға тейеш.

Беҙҙең өсөн русса баҫмалағы тағы бер яҙманың — «Тәржемәсенән» тигән кескәй генә баш һүҙҙең дә билдәле бер әһәмиәте бар *.

«Минең тәржемәм ватаныбыҙҙың боронғо үткәне менән ҡыҙыҡһыныусылар араһында аҙ булһа ла үҙенең уҡыусыларын табыр, тип ышанам», тип әйтеүе менән Беляев яңылышмаған. Башҡорт халҡының был эпик хикәйәте үҙенең уҡыусыларын ғына түгел, хатта уның тәьҫире аҫтында әҙәби әҫәр яҙыусыларҙы ла тапҡан. Ул бигерәк тә халыҡ героикаһы менән рухланған, ижадта революцион елкенеү һәм романтик ынтылыу менән йәшәгән яҙыусыларға үҙенең билдәле йоғонтоһон яһаған. Мәҫәлән, декабрист шағир, Оренбургтағы йәшерен революцион йәмғиәт етәксеһе П. М. Кудряшевтың шиғырҙары һәм уның «Башҡорт хикәйәһе Әбдрәш» тигән әҫәре «Ҡуҙыйкүрпәс»тең героик рухы тәьҫирендә, ә урыны-урыны менән уның айырым образдарын, художество деталдәрен туранан-тура файҙаланып яҙылған. Каф-

тайников тигән яҙыусы иһә 1833 йылда баҫылған «Арслан-Бабр» исемле повесен. әллә ни уңышҡа ирешә алмаһа ла, Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу хаҡындағы шул уҡ хикәйәткә бик ныҡ эйәреп, ундағы ваҡиғаларҙы XVIII быуат тормошона күсереп, шул заманға яраҡлаштырырға тырышып яҙған.

«Ҡуҙыйкүрпәс» йәки, тулы исеме менән әйткәндә, «Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу»— Россияның көнсығыш халыҡтары араһында киң таралған эпик әҫәр. Ул башҡорттар менән бергә ҡаҙаҡтарҙа, уларҙан ҡала уйғыр, алтай халыҡтарында, Бараба татарҙарында һәм башҡа халыҡтарҙа үҙенә айырым версияларҙа һәм күп төрлө варианттарҙа йәшәй. Эпостың, башҡорт версияһы менән башҡа халыҡтарҙағы, айырым алғанда, ҡаҙаҡ фольклорындағы версиялар араһында уртаҡ һәм оҡшаш яҡтар ҙа бар, айырмалар ҙа байтаҡ. Уртаҡлыҡтың нигеҙен, тәбиғи, эпостың ижадсылары булған башҡорт, ҡаҙаҡ һәм башҡа халыҡтарҙағы ижтимағи тормош укладының күп дәүерҙәр буйына бер төрлө йәки бер-береһенә бик оҡшаш булыуынан, телдәренең яҡын ҡәрҙәшлегенән, ә шул телдәрҙә тыуған поэтик культура традицияларының иһә бергә үрелеп үҫеүенән эҙләргә кәрәк. Айырмалыҡтарға килгәндә инде, улар был халыҡтар тормошоноң конкрет социаль-тарихи үҙенсәлектәренә, тормошто художество саралары аша сағылдырыуҙа булған милли-поэтик башҡалыҡтарға бәйләнгән.

Халыҡтар әле ырыуҙарға бүленеп йәшәгән осорҙа, ижтимағи тормошта патриархаль-феодаль мөнәсәбәттәр хәл иткес роль уйнаған заманда, кешенең яҡын дуҫлыҡ тураһындағы ҡарашы бары тик ҡап ҡәрҙәшлеге менән сикләнгән. Закон көсөн алған йола буйынса, ҡыҙҙы фәҡәт сит ырыу кешеһенә генә бирергә яраған, һәм бына ошондай никах ҡан ҡәрҙәшлегенә ҡоролған яҡынлыҡтың һәм ысын дуҫлыҡтың башы итен ҡаралған. Тап бына ошоноң өсөн дә эпостағы төп ваҡиғаның бөтә версияларҙа ла Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыуҙы тыуғас та йәки хатта тыумаҫ борон уҡ никахландырып ҡуйыуҙан башланып китеүе бер ҙә осраҡлы хәл түгел. Шулай уҡ, Ҡуҙыйкүрпәстең атаһы Ҡарабай үлгәндән һуң, Сарыбайҙың үҙ вәғәҙәһендә тормай, ҡыҙын икенсе кешегә бирергә йыйыныуы лa башҡорт версияһы өсөн генә хас түгел.

Әммә әҫәрҙең тамамланыуында бер төрлөлөк юҡ. 1812 йылда баҫылған башҡорт версияһында Ҡуҙыйкүрпәс, һәр төрлө ҡаршылыҡтарҙы батырлыҡ һәм түҙемлелек менән еңеп сығып, үҙ теләгенә ирешә — Маянһылыу менән ғүмерлеккә ҡушыла. Ҡаҙаҡ версияларының күпселеге иһә Ҡуҙыйкүрпәстең үлтерелеүе, ә уның артынса ырыу йолаларына баш эймәҫ ғорур Маянһылыуҙың үҙен-үҙе һәләк итеүе менән бөтә.

Башҡорт теленә ҡайтарылып уҡыусыларға тәҡдим ителгән был «Ҡуҙыйкүрпәс» хикәйәтенең башҡа халыҡтарҙағы версияларҙан һәм варианттарҙан айырмаһы уның нисек башланыуына йәки бөтөүенә генә ҡайтып ҡалмай, әлбиттә. Унда башҡорттар көнкүрешенең һәм культураһының бик характерле яҡтары сағылған.

Был хәл үҙ нәүбәтендә әҫәрҙең йөкмәткеһенә һәм художество формаһына үҙенсәлек биргән. Тәрәнерәк ҡарағанда, башҡорт эпосындағы үҙенә башҡалыҡ халык тормош шишмәһенән, уның ырыу йолаларынан ғына ла килмәгән, бында ислам диненең тәьҫире арҡаһында килеп ингән күренештәр ҙә күҙгә шаҡтай ныҡ ташлана. Әҫәрҙә бигерәк тә әүлиә ҡарт образында «кешенең күрәсәге алдан билдәләнгән» тигән ислам тәғлимәте кәүҙәләндерелгән. Батырҙар аллаға ғибәҙәт ҡыла, Мөхәммәткә теләктәрен белдерә, унан ярҙам көтөү иллюзияһы менән йәшәй.

Бында алла ихтыярын һәм ҡөҙрәтен йәнләндереүҙең, Мөхәммәт культен кәүҙәләндереүҙең төп сығанағы, әлбиттә, башҡорт халҡының рухи тәбиғәтенә, уның экономик тормошона һәм фантазияһына ҡайтып ҡалмай, бәлки ул заманда донъяға ҡараштың сикләнгән булыуынан һәм, бигерәк тә, ислам догматтары менән көсәйтелгән феодаль-клерикаль идеология йоғонтоһонан килә.

Беҙ шуны ла иҫтән сығармаҫҡа тейешбеҙ. Бынан күп заман элек башҡорттар араһында телдән ҙур эпик әҫәр яҙып алырлыҡ уҡымышлы кеше булған икән, ул инде ябай ҡурайсы ғына булмаған. Ул, Беляевтең бик тапҡыр билдәләүенсә, ҡурайсы булыу өҫтөнә заманының шағире һәм тарихсеһе лә. Ә беҙ быға өҫтәп тағы шуны әйтә алабыҙ: был ҡурайсы-шагир-тарихсе үҙ тыуған илен бирелеп яратҡан, халҡының үткәне һәм киләсәге менән тәрән ҡыҙыҡһынған бер һәүәҫкәр булыуы менән бергә, туранан-тура ислам әһеле (әйтәйек, мулла) булмаған хәлдә лә, ныҡлап дин тотоусы, дини әҙәбиәт менән хәбәрҙар һәм шуның тәьҫирендә йәшәгән кеше булырға тейеш, һәм был дин тәьҫире эҙһеҙ генә ҡалмаған: ҡурайсы «рангыһындағы» ана шул шағир-тарихсе арҡылы әүлиә образы һәм башҡа деталдәр, дини-фантастик күренештәр рәүешендә халык әҫәренә барып ингән.

Тарихтән билдәле булыуынса, шулай ук Башҡортостанды өйрәнгән рус ғалимдәренең һәм яҙыусыларының раҫлауынса, башҡорттар элек-электән ислам динен ныҡлап тотмағандар, уға мөкиббән бирелмәгәндәр. Дингә артыҡ иҫе китмәгән ана шул халыҡтың күренекле поэтик әҫәре "Ҡуҙыйкүрпәсте" яҙып алыусы уға ислам тынын өрөргә тырышҡан, ә Беляев иһә, Мәскәй образын үҙ ҡарашына яраҡлаштыра төшөп, уның арҡылы монархизм идеяһын үткәрергә теләгән.

Мәскәй үҙенең тылсымлы таҡта-экранында, Ҡуҙыйкүрпәс заманынан ҡарағанда, киләсәк тормошто — батырҙың тоҡомдары йәшәгән дәүерҙе күрһәтә. Әммә уларҙың тормошон, социаль һәм политик иҙеүгә ҡаршы көрәшен боҙоп, кире ҡағып һүрәтләндерә. XVIII быуаттағы башҡорт восстапиенәрен ул, алла һәм батша ҡаршыһында ғәфү ителмәҫ яуызлыҡ, тип, ә уларҙың етәкселәрен, аҡыллы һәм батыр булыуҙарын таныһа ла, боҙоҡ кешеләр, сихырсылар ҡотҡоһона бирелгән яман әҙәмдәр, тип баһалай. Ә царизмдең халыҡтарҙы иҙеүен, ҡан ҡойҙороп халыҡ-азатлыҡ хәрәкәтен баҫтырыуын ғәҙел эш, тип, батшаның хәстәрлеге, тип иҫәпләй. Рус батшаһын ул хатта, донъяға яҡты нурын сәсеп тороусы ҡояш, тип ышандырмаҡсы була. Мәскәй үҙенең исламға, уның Мөхәммәтенә бирелгәнлеген дә онота

яҙып, Беляев ирке менән, күрәһең, христиан миссионерҙәренең йырын да йырлай: мосолман руханиҙәрен дошман күрә, башҡорттарҙың экономик бөлгөнлөккә төшөүенә бары тик шулар ғына ғәйепле, тип раҫлай.

Әммә Мәскәй тылсымы менән «киләсәк» тормошто алдан күрһәтеү эпос геройының формалашыуына ла, эпик ваҡиғаларҙың артабан ағышына ла ниндәйҙер бер тәьҫир яһамай. Ҡуҙыйкүрпәс, Мәскәйҙең аңлатыуы буйынса, үҙенән күп быуаттар һуң йәшәйәсәк ырыуҙаштарының аҡ батшаға ҡарата «боҙоҡ» уйлы һәм «яуыз» ғәмәлле булыуҙары өсөн әсенә лә, шуның менән эш тә бөтә.

«Ҡуҙыйкүрпәс» хикәйәтендә, һәр халыҡ эпосы өсөн ҡағиҙә булараҡ, ваҡиғалар төп герой тирәһендә үҫтерелә. Ҡуҙыйкүрпәс — әҫәрҙең үҙәк һәм хәл иткес фигураһы. Унда халыҡ хыял иткән батырлыҡ, халыҡ күрергә теләгән яҡшылыҡ һәм ул һоҡланған матурлыҡ кәүҙәләнгән. Ҡуҙыйкүрпәс — шул заман кешеләренең идеалы ул. Шуға күрә уның килмәгән ере юҡ: һәр яҡтан тигеҙ һәм камил, ни эшләһә лә гел дөрөҫ, яңылышыуҙы белмәй, кемдеңдер төҙәтеүенә мохтаж түгел.

Эпос геройҙары маҡсаттарына үҙҙәренең ҡаһарманлыҡтары, реаль һәм фантастик сифатлы ярҙамсылары арҡаһында өлгәшәләр. Бына шуға халыҡ ижадында геройҙың эске донъяһын күрһәтеүгә, ғәҙәттә, әһәмиәт бирелмәй, тип әйтерлек, йыш ҡына герой образының кисерештәр донъяһы «асылмай ҡала». Шулай ҙа «Ҡуҙыйкүрпәс» сикләнгән поэтик стилле әҫәрҙәр төркөмөнә инмәй. Уның ыңғай геройҙары образында, бигерәк тә Ҡуҙыйкүрпәстә, башҡорт халҡының, тоғро ҡаһарманлыҡ тураһындағы идеалы менән бергә уның эстетик ҡарашы ла һалынған. Бына ошо идеал менән ҡараштың герой образында бергә дөйөмләштерелеүе һәм бер үк ваҡытта индивидуалләштерелеүе, башҡа бик күп эпик геройҙарҙан айырмалы рәүештә, Ҡуҙыйкүрпәсте шаҡтай һиҙелерлек эске рухи донъялы итеүгә килтергән, уны лирик, ә урыны менән драматик кисерешле батыр итеп кәүҙәләндереүгә юл асҡан. Уҡыусы күҙ алдына Ҡуҙыйкүрпәс намыҫлы, үтә кешелекле, сабыр, таҫыллы һәм поэтик күңелле батыр булып килеп баҫа. Шуға күрә ул Маянһылыуҙы үҙенә ҡарата, ә уйың тиҫкәре холоҡло атаһын үҙ яғына бора ала.

Ҡуҙыйкүрпәс һымаҡ данлы батырға һөйгән ҡыҙын атаһы йортонан урлап алып китеү ҙә бер йй тормай. Ләкин намыҫлы егет был юлды һайламай. Үҙендә бәһлеүәнлектән тыш халыҡтың ғәҙеллек, ысын дуҫлыҡ һәм саф мөхәббәт тураһындағы идеалын да йөрөткән эпос геройы өсөн яраған эш түгел был. Ҡуҙыйкүрпәс, иң элек, үҙенең кем икәнен танытмаҫтан, Маянһылыуҙың күңеле кемгә ҡараған булыуын белергә, ҡыҙҙың йөрәгенә «ут һалырға» тейеш, ә ҡыҙҙың атаһы һис урынһыҙға дошманлашыуын бөтөргәнгә тиклем, ул үҙ ғәйебен үҙе танығанға ҡәҙәр көрәшергә тейеш. Был ауыр бурыс. Әммә Ҡуҙыйкүрпәс быны үтәргә әҙер: унда батырлыҡ менән матурлыҡ өҫтөнә аҡыл да, поэтик талант та, түҙемлелек тә бар.

Поэманың геройҙары бер бөтөн халыҡ булып ойошмаған ырыу кешеләренең ижтимағи-эстетик идеалын кәүҙәләндерә. Тәбиғи, конкрет бер заман һәм синыф

кешеләренә хас идеалдың йөкмәткеһен етеш тормош хаҡындағы аң һәм ҡараштар, кешеләрҙең шуға ынтылыуҙары һәм, ниһайәт, хыялда ана шул хайран тормош эсендә йәшәүҙәре тәшкил итә. Беҙҙең боронғо ата-бабаларыбыҙҙың аңынса, Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу ана шундай күтәренке тормошта, кешеләр Һәм ырыуҙар араһындағы дуҫлыҡ тантана иткән шарттарҙа йәшәй, дөрөҫөрәге — шуға ирешә.

Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыуҙың мөхәббәте һәр төрлө дошман көстө еңеп сыға, шул ҡара көс өҫтөнән тантана итә. Был тантаналы еңеүгә әҫәрҙең тормошто һөйөү һәм уны раҫлау идеяһы һалынған, унда алға ынтылыу, йәшлек дәрте менән елкенеү йәшеренгән.

Бындай тормошсол идея көсө алдында Маянһылыуҙың атаһы — ҡырын ҡарашлы Сарыбай ҙа ҡаршы тора алмай, еңелә. Шулай ҙа ғәҙеллекте таныу, ысын дуҫлыҡты аңлау, кеше күрһәткән ярҙамды һәм фиҙакәрлекте иҡрар итә белеү уға тиҙ генә килмәй. Ике йәштең ҡауышыуына, ырыуҙар «ҡауышыуына» ҡаршы төшкән Сарыбайҙы тиҫкәре ҡарашынан дүндергәнсе, Ҡуҙыйкүрпәскә ҙур түҙемлелек менән көрәшергә тура килә.

Халыҡ этикаһының намыҫ, выждан, баҫалҡылыҡ һәм ғәҙеллек кеүек ҡиммәтле сифаттары Ҡуҙыйкүрпәс образында үҙ заманының юғары граждանлыҡ һәм патриотлыҡ бурысын аңлау, уны үтәргә әҙер тороу тойғолары менән ҡушылып дөйөмләштерелгән. Барымтасыларҙы тар-мар итеп, Ҡуҙыйкүрпәстең Сарыбайҙы үлемдән ҡотҡарыуы һәм уның баҫып алынған мал-тыуарын дошман ҡулынан алып ҡайтып биреүе — бына ошо ижтимағи-этик бурыстың фиҙакәр үтәлеше ул. Ҡуҙыйкүрпәс быны үҙе лә «хеҙмәт булыуҙан бигерәк, бурыс» тип баһалай.

Ҡуҙыйкүрпәс үҙенең бөтә хәрәкәтендә үҙ ырыуының йолаһына таяна, таяна ғына түгел, уны иң ғәҙел йола итеп күрә. Халыҡ эпостары өсөн был ғәҙәттәге хәл. Ҡаҙаҡ батыры үҙ ырыуы йолаһын, яҡут йәки бурят батыры үҙ ырыуҙарының йолаларын донъялағы иң яҡшы йола итеп һанайҙар. Бындай ҡараштарҙың төбөндә уларҙың бөтәһенә уртаҡ бер социаль-тарихи факт ята. Патриархаль-феодаль мөнәсәбәттәр өҫтөнлөк иткән ижтимағи шарттарҙа кешеләр бер ҡайҙа ла яҙылмаған, әммә яҙылғанға ҡарағанда ла нығыраҡ һаҡланған закон әһәмиәтен алған ырыу йолаһы буйынса йәшәгәндәр. Ырыуҙың ябай ағзалары, бер яҡтан, аҡһөйәктәр ҡатламынан экономик йәһәттән бойондороҡло булһалар, икенсе яҡтан, ана шул хаким синыф йәки ҡатлам менән ырыу мөнәсәбәттәре буйынса тығыҙ бәйләнештә булғандар. Бына шундай характерҙағы ырыуҙашлыҡ һәм өҫтәүенә синфи аңдың әле ныҡ сикләнгән булыуы һәр ырыуҙың уҙ йолаһын, уҙ батырын, үҙ бейен өҫтөн күреүгә, идеаллаштырыуға килтергән.

Улай ғына ла түгел, халыҡ үҙенең өмөттәрен, имен һәм бәхетле йәшәү хаҡындағы иллюзияларын хан исеменә бәйләгән. Көнсығыш халыҡтары эпосында «яҡшы хан» идеяһының үткәрелеүе — бына шуның образлы сағылышы ул.

Ҡуҙыйкүрпәс — хан түгел, ә ырыуҙа атаһын алмаштырған батыр, әлбиттә, өҫтөн ҡатлам вәкиле, исемләп әйтелмәһә ла — бей. Башҡорт ырыуҙарының «яҡшы хан» хаҡындағы хыялы хикәйәттә Айҡараның атаһы образы арҡылы күрһәтелгән. Ул — изгелекле, йомарт, яҡшыны ямандан айыра һәм уны юғары баһалай белә торған хан. Хандың ғәҙеллек һыҙаттары, эскерле Сарыбай характере фонында һүрәтләнгәнлектән, айырыуса асыҡлыҡ алған.

Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу хаҡындағы поэтик хикәйәт башҡорттар араһында ырыу мөнәсәбәттәре емерелә, ә патриархаль-феодаль мөнәсәбәттәр тыуа башлаған дәүерҙә барлыҡҡа килгән. Заман үткән һайын реаль хандарҙың деспотлығы кәмеү түгел, арта ғына барған, шуға бәрәбәр «яҡшы хандарға» мохтажлыҡ та үҫкән. Ләкин хыялдағы, эпик ижадтағы «шәп хан» тормошҡа килмәгән. Артабан, башҡорт йәмғиәтендә феодализм үҫкән һәм нығыған осорҙарҙа, кешеләр араһында синфи бүленеш сағыштырмаса киҫкенләшкән, ә хеҙмәт халҡының аңын сикләп торған кәртә алыҫҡараҡ күскән заманда инде халыҡ үҙенең эпосында ханға булған ҡарашын үҙгәртә башлай. «Күҫәк бей» поэмаһының бер версияһында Мәсем хандың ыңғай хан булып һүрәтләнеүе, ә икенсе версияһында тиҫкәре хан булып образланыуы — халыҡ аңындағы бына шундай икеләнеү, ә бара-тора «яҡшы ханды» ғөмүмән инкар итеүгә боролоу күренеше ул.

«Ҡуҙыйкүрпәс» әҫәре был икеләнеүҙән, был боролоштан алыҫ әле. Ул, билдәле бер замандың художество ҡомартҡыһы булараҡ, халыҡтың тормошон, уның аң кимәлен, донъяны аңлау дәрәжәһен, өмөт һәм ынтылыштарын булғанынса, үҙ дөрөҫлөгөндә, сағылдырған. Бына шуға күрә ул башҡорт халыҡ ижадының эпик әҫәрҙәре араһында беренсе булып рус теленә тәржемә ителгән дә. Уның 1812 йылда, французарға ҡаршы Ватан һуғышы башланған мәлдә баҫылып сығыуы ла, бәлки, осраҡлы күренеш түгелдер. Россия халыҡтарының бөйөк көрәш эпопеяһы булған был оло һуғышта Ҡуҙыйкүрпәс тоҡомдары, утыҙ полк булып, дошман яуын тар-мар итеүҙә ҡатнаштылар. 1812 йылғы Ватан һуғышының атаҡлы партизаны һәм шағир Денис Давыдов үҙенең көндәлектәрендә башҡорт атлыларына почетлы патриотик миссия йөкмәтелгән булыуын яҙа: улар һуғыш ҡырына бигерәк та «Наполеонда: Россия ҡулы аҫтындағы бөтә халыҡтар ҙа уға ҡаршы күтәрелгән, тигән уйҙы тыуҙырыу теләге менән ебәрелгәйне», —ти ул.

Ата-бабаларының һуғышсан традицияларына тоғро булып һәм халыҡ эпосының героикаһы менән рухланып үҫкән башҡорт һуғышсылары тыуған илде Наполеон яуынан ҡотҡарыуҙа патриотик бурыстарын намыҫ менән үтәнеләр,

«Ҡуҙыйкүрпәс» әҫәре ҡарт Урал «Рифей тауҙары» тип аталған замандарҙа уҡ, тәбиғәттең иң бай урынында, уның аҫыл сәскәләргә күмелгән мөйөшөндә яҙып алынған һәм тәүбашлап рус телендә баҫылған, ә бөгөн килеп ул башҡорт уҡыусыларына үҙ телдәрендә тәҡдим ителә. Был поэтик хикәйәт үҙе лә — башҡорт халыҡ ижадының һулымаҫ бер сәскәһе ул.

Әхнәф ХАРИСОВ

ҠУҘЫЙКҮРПӘС

Борон Иртыш йылғаһы башланып киткән ерҙә бер башҡорт ырыуында Ҡарабай тигән бик абруйлы кеше ғүмер иткән. Уның яңғыҙ көн иткәнен күреп, башҡа башҡорттар ҙа тирмә ҡороп шул тирәгә килеп ултырғандар.

Ҡарабайҙың, мал-тыуары ишле булған, ырыуҙаштарын да ул мал аҫырауға һәүәҫләндергән. Уның өс бисәһе булған, иллә-мәгәр береһенән дә бала булмаған. Бының өсөн ул бик бошонған. Ҡарабай йәйләү кешеләре менән бергәләп ҡаҙаҡ [5] далаларына һунарға йөрөр булған. Уңышлы юл йөрөү, табышлы һунарҙар Ҡарабайҙы бик сәмсел һунарсыға әйләндереп ебәргән. Аты яҡшы булғанлыҡтан, ул юлдаштарынан йыш ҡына алға сығып китеп, ҙурыраҡ табыш менән әйләнеп ҡайтыр булған.

Берҙән-бер көндә һунарҙа йөрөгәндә, улар өҫтөнә бер арыҫлан килеп сыға. Элек бер ҙә күренмәгән был йыртҡыс януар һунарсыларҙы сигенергә мәжбүр итә. Тик бер Ҡарабай ғына урынынан ҡуҙғалмай тора бирә. Ул, ғәйрәтләнеп, ҡырма башлы уғын йәйәһенә ҡуя ла керешен тарта. Арыҫлан, ҡот осҡос ялын тырпайтып, ҡойроғо менән

янбаштарына һуға-һуға, батырға табан аҡрын ғына килә башлай; яҡынлашҡас, бер һикереүҙә уның өҫтөнә ҡапланып, өҙгөләп ташламаҡсы була. Ә Ҡарабай ҡаушап ҡалмай, уғын атып ебәрә. Уҡ арыҫландың алҡымын үтә сығып, йыртҡысты үлтерә йыға. Батыр, йәйәһен ырғытып, арыҫланға ташлана, шунан күккә ҡарап шөкөр итә. Шул арала юлдаштары ла килеп етәләр. Улар Ҡарабайҙың иҫ киткес ҡыйыулығына таң ҡалып, батыр ир икәнһең, тип һоҡланалар. Ошо көндән алып уны Ҡарабай батыр тип йөрөтә башлағандар.

Ошондай уң һунарҙан ҡайтыу менән Ҡарабай батыр бөтә ауыл халҡын саҡырып йыйын уҙғарған. Тәүҙә ул өйөрөнән иң һимеҙ байталын һуйып, ихлас күңелдән ярлы-ябағаны һыйлай, арыҫлан тиклем арыҫланды үлтерергә ярҙам биргән өсөн алла менән уның пәйғәмбәренә рәхмәт уҡый. Шуға өҫтәп, Мөхәммәттән алла ҡаршыһында уға берәй ир бала биреүен үтенеп, түбәнселек менән доға ҡыла.

Ашап-эсеп туйғандан һуң, ҡарттар түңәрәкләп йәшел үлән өҫтөнә ултыра, ә йәштәр көрәшергә, уҡ атып ярышырға, сабып барған ерҙән бер-береһен ат өҫтөнән тартып төшөрөшә башлайҙар. Был көн шулай күңелле үтә. Ҡояш байып барғанда, ауыл халҡы, һый-хөрмәт күрһәткәне өсөн хужаға рәхмәттәр әйтеп, ҡайтышырға ғына торғанда, таныш булмаған бер аҡһаҡалдың килеп төшөүен күреп, таралыуҙан туҡтап ҡала. Ҡунаҡтар, шау-шыуҙан тыйылып, был аҡһаҡалдың ни йомош менән килгәнен белмәксе булалар. Ҡарабай ят уҙамандың сәләмен алып, үҙен яғымлы ҡаршылай, уға һый-хөрмәт күрһәтергә тырыша. Ауыл кешеләре, үҙ-ара шыпырт ҡына һөйләшә-һөйләшә, килеүсенән берәй яңы хәбәр көтә башлайҙар. Әммә көндөң кисләп китеүе уларҙы таралышырға мәжбүр итә. Аулаҡта ҡалғас, Ҡарабай батыр ҡәҙерле ҡунаҡ менән бер аҙ һөйләшеп ултыра, арыған юлсыны борсомаҫ өсөн, уның бында ниндәй йомош менән килеүен һорашып тормай, тирмәгә индереп, түрҙәге аҫыл келәм өҫтөнә йәйелгән түшәктән ял итер өсөн урын бирә. Иртәгеһенә ҡояш Ҡараташ һыртына күтәрелә башлаған саҡта, ят ҡунаҡ йоҡоһонан уяна, түшәгенән тороп, ниндәй йомош менән килеүен белдереп:

— Ҡарабай! Мөхәммәт арҡылы һинең үтенесең тәңрегә еткерелде. Ҡатының Алтыша һиңә бер ир бала табасаҡ. Пәйғәмбәребеҙ мине һиңә шуны хәбәр итергә ебәрҙе, — ти. Ошо һүҙҙәрҙе әйтеүе була — ҡарттың күҙҙән юғалыуы була.

Ҡарабайҙың теге яман арыҫланды үлтереүе, уға ниндәйҙер бер аҡһаҡалдың килеп китеүе, йәш ҡатынының ауырға ҡалыуы тураһындағы хәбәр шунда уҡ башҡорт һәм ҡаҙаҡ ырыуҙарына таралып та өлгөрә, тирә-яҡтағы иң яҡшы батырҙарҙың инде Ҡарабай менән танышыу теләге арта. Бөтәһенән бигерәк ҡаҙаҡ батырҙарынан Сарыбай тигәне уның менән көрәшергә һәм дуҫлашырға теләй. Тиҙҙән ул теләгенә ирешә лә. Берҙән-бер көндө, юлдаштарынан айырылып, Ҡаҙкүл тигән күл буйында һунарсылап йөрөгәндән һуң ял итеп ятҡан Ҡарабайҙы тап итә. Сарыбай, башҡортто [7] үҙ ерендә күргәс, был беҙҙең яҡҡа барымтаға килгәндер, тип уйлай. Ҡырыҫ тәбиғәтле Сарыбай Ҡарабайға айбарланып, ҡырҡа тауыш менән:

— Йә хәҙер үк миңә биреләһең, йә минең ҡулымдан һәләк булаһың! — тип ҡысҡыра, керешен тартып, уғын тоҫҡай. Унан ҡалышмаҫ Ҡарабай урынынан тора һалып, бер ҡулына йәйәһен, икенсеһенә бер юлы дүрт уғын алып, дошманына яуап ҡайтарырға була. Үҙенә ҡаршы торорға әҙерләнгән башҡортто күреп, Сарыбай: — Атып йыҡмаҫ борон исемеңде әйтеп ҡал! — тип ҡысҡыра.

— Мин Ҡарабай булам! —ти батыр ғорур тауыш менән.

Ҡаҙаҡ, был яуапты ишеткәс, Ҡарабайҙы тубығынан ҡосаҡлап,
дуҫлашыр өсөн мин ҡайҙарҙа ғына булманым, тип күрешеү теләген белдерә. Ошолай яғымлы итеп бер аҙ һөйләшкәндән һуң, Сарыбай, нығыраҡ дуҫлашыр өсөн, Ҡарабай батырҙы үҙ йәйләүенә ҡунаҡҡа саҡыра. Ҡарабай, быға ихлас күңелдән риза булып, Сарыбай менән уның ауылына бара. Сарыбайҙың уландары атаһы менән бергә ҡайтҡан ят ҡунаҡты күргәс, был, моғайын, Ҡарабай батырҙыр, тип уйлайҙар, ахырҙа атаһы ла уларҙың был уйҙарын раҫлай. Улар ҡунаҡты, ҡаҙаҡтарға хас ҡунаҡсыл йола буйынса, киң күңел күрһәтеп ҡаршылайҙар: өлкән улы атының башынан етәкләп ала; икенсеһе менән өсөнсө улы Ҡарабайҙың, аяҡтарын өҙәңгенән ысҡындырып, ат өҫтөнән

күтәреп ала; йәнә ике улы уны ҡултыҡлап атаһының тирмәһенә индерә, ә атаһы ҡалған ике улы менән ҡунаҡты түргә уҙҙырып, келәм менән ҡапланған ҙур мендәр өҫтөнән урын бирә.

Ҡәҙерле ҡунаҡҡа һый-хөрмәт күрһәтеү өсөн Сарыбай бер нәмәһен дә аямай. Тирә-яҡтағы бөтә батырҙарҙы, атта иң оҫта йөрөүсе егеттәрҙе саҡырып, арыҫлан үлтергән батыр менән яҡындан таныштырыр өсөн һуғым һуйып ҙур йыйын уҙғара. Бында һәр кем алдан ҡалғансы ит ашап, ҡыҙара-бүртенгәнсе ҡымыҙ эсә. Шунан уйын башлап ебәрәләр: көрәшәләр, уҡ атышалар, ат сабышалар. Ошолай итеп, Сарыбайҙың үҙ дуҫы хаҡына ойоштороған был йыйыны өс көн буйы бара. Шунан һуң бөтә ҡунаҡтар бындай йыйын өсөн хужаға рәхмәт әйтеп, Ҡарабайҙың батырлығын маҡтап, таралышалар. Ҡарабай ҙа өйөнә ҡайтырға ашыға, ни өсөн тиһәң, уның ғаиләһе лә, үҙе менән бергә һунарға сыҡҡан иптәштәре лә был хаҡта бер ни белмәйҙәр әле. Тиҙерәк ҡайтып уларҙы тынысландырғыһы килә.

Ҡаҙаҡ батыры, дуҫы менән хушлашып, уға иң яҡшы ике арғымағын бүләк итеп бирә, шунан кинйә улы Яланбайға уларҙы илтешә барырға ҡуша. Алты көнлөк юлды үткәс, Ҡарабай үҙ ауылына ҡайтып төшә, ғаиләһен, борсолоп торған ырыуҙаштарын ҡыуандыра. Ҡарабайҙың ят ҡыр-ҡаҙаҡ егете менән ҡайтып төшәүен ишеткәс тә, уның тирмәһенә йыйылалар. Ауылдаштарының Ҡарабайҙы ҙурлап, ысын күңелдә» яратыуҙәрын күреп, Сарыбай улының иҫе китә. Батыр үҙе менән килгән ҡунаҡ егетте ауыл халҡы менән таныштыра. Уның атаһы бүләк иткән арғымаҡтарҙы күрһәтә. Шунан һуң Сарыбай менән ҡайһылай осрашыуын, уның нисек ҡунаҡ итеүен, үҙен оҙатырға хатта улын эйәртеп ебәреүен бәйнә-бәйнә һөйләп бирә. Ҡарабай ҡунаҡ егете Яланбайға һый-хөрмәт күрһәткәндән һуң, бүләккә ҡаршы бүләк итеп иң яҡшы ике арғымағын бирә. Арғымаҡтарҙың береһен боронғо бохар оҫталары эшләгән эйәр менән эйәрләтә, эйәр өҫтөнә аҡ тула сәкмән, ҡама бүрек һалып, ике аҫыл келәм менән ҡаплата; икенсеһенә юл аҙығы итеп бер турһыҡ ҡымыҙ, ҡорот, май аҫтыра. Быларҙан тыш Яланбайға йәйәһе менән бер һаҙаҡ уҡ бирә. Хушлашҡан саҡта, атаһы Сарыбайҙы ҡунаҡҡа саҡырыуын белдереп, уны түҙемһеҙлек менән

көтөүен әйтә, ә тәүге ҡырпаҡ ҡар төшкәс була торған һунарҙа осрашыу урынын Ҡаҙкүл янына билдәләй. Яланбай, Ҡарабайҙың һыйы менән бүләктәре өсөн рәхмәт әйтеп, ҡайтыр юлға сыға. Бер нисә көн үтеүгә ул инде икенсе урынға күскән атаһының йәйләүенә ҡайтып төшә.

Яланбай ҡайтыу менән атаһына Ҡарабайҙың сәләмен әйтеп, ебәргән бүләктәрен тапшыра. Ҡарабайҙың был дуҫлыҡ хөрмәтен ҡабул итеп, Сарыбай бик ҡыуана, яңынан осрашыу көндәрен түҙемһеҙлек менән көтә башлай.

Был көн килеп тә етә, иллә-мәгәр Сарыбай йәйләүендә әле бөтәһе лә һил була. Эттәр өрөүе лә, йылҡылар кешнәүе лә, һыйырҙар мөңрәүе, ҡуйҙар баҡырыуы ла ишетелмәй. Иртә уянған Сарыбай, түшәгенән һикереп тороп, соға кейеҙҙәр өҫтөндә бисәләренең ҡосағында иҙерәп йоҡлап ятҡан уландарының тирмәләренә бара.

Көн яҡтыра башлауға уландарын уятып, һәр ҡайһыһына йомош ҡушып сыға. Береһенә йылҡы өйөрөн йәйләүгә ҡайтарырға бойора; икенсеһенең ҡулына ҡороҡ биреп, иң яҡшы аттарҙы тоторға, өсөнсөһөнә уларҙы биҙәлгән эйәр менән эйәрләргә ҡуша; дүртенсеһенә аҡ тирмәләрҙең иң яҡшы тигәнен алырға әмер бирә, — ул унда үҙенең дуҫы Ҡарабайҙы ҡунаҡҡа алмаҡсы була, ә бишенсе улына юл кәрәкяраҡтары, аҙыҡ-түлек әҙерләргә ҡуша; өлкән ике улын хужалыҡ эштәрен башҡарырға өйҙә ҡалдыра.

Быларҙың бөтәһе лә үтәлгәс, Сарыбай улдары менән бергә юлға сыға. Ике көн тигәндә улар билдәләнгән ергә килеп етәләр, ашыҡҡанлыҡтан, юлда осраған йәнлектәрҙе лә аулап тормайҙар. Ҡарабай ҙа әйтелгән көнгә килеп етергә тырыша, әммә ул юлда дауыллап яуған көслө ямғырға осрай. Шунлыҡтан уға тирмә ҡороп, көн яҡшырғанын көтөп ултырырға тура килә. Сарыбай Ҡарабайҙың оҙаҡлауына аптырап ҡала. Икенсе көн төштән һуң кире ҡайтып китергә тип торһалар, улы Ҡоланбай алыҫта күтәрелгән саң болотон күреп ҡала. Шуға улар урындарынан ҡуҙғалмаҫ булалар. Саң яҡынлашҡандан-яҡынлаша бирә, бына саң эсенән Ҡарабай, уның артынса юлдаштары күренә. Ҡыуанысы эсенә һыймаған Сарыбай уларға ҡаршы бара ла дуҫын ҡосаҡлап ала. Был көндө улар дуҫтарса әңгәмәләшеп, уйын-көлкө менән

күңел асып уҙғаралар. Үҙҙәре менән килгән йәш егеттәрҙең берәүҙәре көрәшә, уҡ атышалар; икенселәре ҡурай уйнай, йыр йырлайҙар.

Иртәгеһенә улар төркөмдәргә бүленеп, һунарға сығалар. Был көндө уларҙың һунары уңышлы була, ә көтмәгән бер хәл ике батырҙың дуҫлығын тағы ла нығыта.

Сарыбай яңғыҙы ҡуйы ҡамышлыҡ буйлап китеп барһа, уға иҫкәрмәҫтән ғәләмәт ҙур бер юлбарыҫ тап була. Йыртҡыс уның өҫтөнә ташлана. Батыр тайшанмайынса уға һөңгөһөн ҡаҙай, шулай ҙа боғаҙына тейгеҙә алмай, ҡалаҡ һөйәктәрен генә үтә тишә. Яраланған юлбарыҫ, ҡотороноп, табаны менән батырҙың һөңгөһөнә һуға, һөңгөнөң ағас һабы селпәрәмә килә. Ҡоралһыҙ ҡалған Сарыбай атынан һикереп төшә. Ярһыған йыртҡыс аҡты-ҡараны күрмәй Сарыбайҙың атын ботарлап ташлай. Ошо мәлдән файҙаланып батыр, үткер ҡылысын һурып алып, көс менән йыртҡыстың биленә саба. Тәрән яраланып, ауыҙынан ҡанлы күбек урғылған януар тағы ла нығыраҡ ҡотороноп, инде өҙгөләнгән атты ҡалдырып, эйәһенә ташлана. Сарыбай ҡылысы менән уның асыҡ ауыҙына саба, ә өлгөр йыртҡыс ҡылыстың йөҙө тейеү менән уны тешләп ваҡ киҫәктәргә һындырғылай, батырҙың ҡулында ҡылыстың һынығы ғына тороп ҡала. Шул ерҙә юлбарыҫ, күҙ асып-йомғансы Сарыбайға ташланып, теше-тырнағы менән уны өҙгөләмәксе була, ләкин батыр тимер күлдәкле булғанлыҡтан, уны бик ныҡ йәрәхәтләй алмай. Аяғына саҡ баҫып торған Сарыбай бөтә ҡалған көсөн йыйып, ҡулындағы ҡылыс һынығы менән йыртҡысҡа ҡаршы көрәшә. Уның һуғыуы инде көсһөҙ булғанлыҡтан, юлбарыҫҡа зарар килтерә алмай. Әгәр ҙә шул ваҡыт иптәштәренән айырылған дуҫы Ҡарабай килеп сыҡмаһа, был айҡашыу һис шикһеҙ ҡаҙаҡ батырының һәләкәте менән бөтөр ине. Ошо ҡурҡыныс хәлде күреп ҡалған Ҡарабай батыр, атынан һикерә төшә һалып, инде Сарыбайҙың алҡымына йәбешкән йыртҡыстың уң аяғын бер һелтәүҙә өҙә саба. Йыртҡыс үҙенең табышын ташлап, Ҡарабайға ынтыла, әммә башына сабылған үткер ҡылыстан үҙе батырҙың аяҡ аҫтына ауа. Йыртҡыстың баш һөйәге нисек кенә ҡаты булмаһын, Ҡарабайҙың көслө ҡулындағы үткер ҡылысы уны ҡап урталай яра.

Сарыбай, шатлығынан ни тип әйтергә лә белмәй, ҡатып ҡала. Уның, урынында бүтән берәү булһа, күптән инде хәлдән тайып йығылыр ине, ул, ҡулдарын һауаға күтәреп, доға ҡыла. Шунан үлән өҫтөнә ултыра, Ҡарабай йыртҡыс менән эште бөтөрөп, дуҫын муйынынан ҡосаҡлап:

— Ваҡытында килеп өлгөрөп, йыртҡысты үлтерешергә ярҙам итеүем менән мин сикһеҙ бәхетлемен, дуҫҡайым! — ти.

— Ярҙам итеп кенә ҡалманың, — ти дуҫы, — хәлдән тайған ерҙә мине ботарлап ташларға әҙер торған йыртҡыстың теше-тырнағынан тартып алдың. Юлбарыҫты үлтереү даны һинең бер үҙеңә ҡарай. Атым ботарланып ташланғайны, үҙем ҡоралһыҙ тороп ҡалғайным. Мине бәләнән ҡотҡарыр өсөн алла ебәргән һине.

Ҡарабай, иң элек һин үҙең йыртҡысты йәрәхәтләп кәсеп алғанһың, тип дуҫын маҡтай. Улар бер-береһенә ошондай бик күп маҡтау һүҙҙәре әйтешәләр, әгәр ҙә шул ваҡыт Сарыбайҙың улдары менән Ҡарабайҙың юлдаштары килеп етмәһәләр, бәлки, был һөйләшеү тағы ла оҙаҡҡа һуҙылыр ине. Хәлдән тайған атаһын күргән улдары, тимер күлдәге менән өҫ кейемдәрен һалдырып, яраһын таҙа һыу менән йыуғас, яраһы ҡурҡыныс түгел икәнен беләләр. Ҡарабай етәктәге аттарҙың береһенә Сарыбайҙы атландыра. Шулай итеп, улар төйәктәренә ҡайтып китәләр. Ҡайтышлай ҡаҙаҡ батыры улдарына юлбарыҫ менән нисек алышыуҙары хаҡында:

— Дуҫымдың көслө ҡулдары йыртҡысты дөмөктөрмәһә, мин хәҙер ат өҫтөндә лә ултыра алмаҫ инем, һеҙҙе лә, әсәләрегеҙҙе лә күрә алмаҫ инем. Әсәләрегеҙ тол, һеҙ етем ҡалыр инегеҙ. Шулай, улдарым, яҡшылығы өсөн һеҙ ҙә уға яҡшылыҡ менән яуап ҡайтарырға тырышығыҙ! — тип һөйләй.

Сарыбай батырлығын батыр ҙа, тотороҡло кеше түгел икән шул: Ҡарабайға әле рәхмәт әйтеүен әйтһә лә, аҙаҡ уның яҡшылығын онота.

Төйәккә ҡайтып төшкәс, өшәнгән аттарынан эйәрҙәрен алып, аттарына хәл кертер өсөн берәр туҫтаҡ ҡымыҙ бирәләр, шунан уларҙы кешәнләп, Ҡаҙкүл буйындағы йомшаҡ үләнгә ебәрәләр. Сарыбайҙың

улдары менән дуҫының юлдаштары үҙҙәре аулап алған йәнлек, ҡош иттәренән майлап-ҡоротлап аш бешерергә тотоналар, ә ике батыр Сарыбайҙың аҡ тирмәһенә инә. Шунда улар ҡымыҙ эсә-эсә һөйләшеп, иртәгеһенә нисек һунарсыларға тип кәңәш ҡороп ултыралар. Шул арала бешеп сыҡҡан тәмле ит еҫе уларҙы тышҡа, ҡаҙан янына тарта. Тирмәнән сығыуға алыҫтан йән-фарман сабып килгән бер һыбайлы күренә. Тиҙҙән был ят һыбайлы уҡ алырлыҡ ергә яҡынайғас, Ҡарабай бының үҙ көтөүсеһе Ҡараман икәнен таный ҙа:

— Ниндәй хәбәр алып килдең? —тип ҡысҡырып һорай.

— Һөйөнсө! — ти көтөүсе. — Йәш бисәң Алтыша һиңә ул тапты!

Был хәбәрҙе ишетеүгә бик ҡыуанған Ҡарабай дуҫы менән юлдаштарын ҡосаҡлап ала, шатлыҡлы хәбәр өсөн көтөүсеһенә рәхмәт әйтеп, уға үҙенең яҡшы атын бүләк итә.

Ул арала йәшел үләнгә йәйелгән келәмдәр өҫтөнә табаҡтар ҡуйылып, бешкән иттәр бүлеп һалынған була. Ҡарабайҙың юлдаштары ит турарға бысаҡ ҡарайҙар. Бешкән ҡуй баштарын, хөрмәт билдәһе итеп, ике батырға тотторалар. Ҡарабайҙың яҡшы хәбәр алып килгән көтөүсеһен дә аш янына ултырталар. Ит ашап, ҡымыҙ эсеп ҡанғас, башҡорт батыры ҡаҙаҡ батырына ҡарап һүҙ башлай:

—Ҡәҙерле дуҫым! Һинең менән һунарға йөрөү бик күңелле булһа ла, улымды ҡайтып күрергә йөрәгем ашҡына, һин, үҙең дә ата кеше булғанлыҡтан, минең хәлемде аңлап, юлға сығыуыма ҡаршы килмәҫһеңдер, тип уйлайым, — ти.

Был һүҙҙәрҙе ишетеүгә ете бала атаһы Сарыбай, арыҫлан үлтереүсе батыр дуҫы менән айырылышҡыһы килмәһә лә, уның бик ҡайтҡыһы килеүен күргәс, ирекһеҙҙән риза була.

Һунарсыларҙың ике төркөмөндә лә аттар эйәрләнә, һауыт-һабалар ат өҫтөнә артылған була. Шул саҡта Сарыбайҙың бер көтөүсеһе сабып килеүен күреп ҡалалар. Көтөүсе килеп еткәс тә хужаһына: һинең һөйөклө ҡатындарыңдың береһе һылыу ҡыҙ тапты, тип хәбәр итә. Сарыбай, шатлығынан дуҫының муйынына һарылып:

— Мине үлемдән ҡотҡарған хөрмәтле дуҫым! Ҡыҙымды үҙ улыңа кәләш итеп бирәм! — ти.

Ошо һүҙҙән һуң ике дуҫ ҡосаҡлаша ла бөтәһенең күҙ алдында ҡулға-ҡул һуғышалар. Шунан һуң улар йәнә хушлашып, оҙаҡламай ҡайтанан күрешергә һүҙ бирешеп, үҙ юлдарына китәләр.

Улын тиҙерәк күрергә ашҡынған Ҡарабай, бөтә юлдаштарын артта ҡалдырып, атына ял да бирмәй, алты көнлөк юлды ике тәүлектә үтеп, йәйләүенә ҡайтып төшә. Ҡыйынлыҡ килгәндә ҡыйыу, тыныс тормошта ирәүән булған Ҡарабай үҙен бала өсөн йәне өҙөлгән кеше икәнлеген күрһәтә. Ошондай һәйбәт тойғо менән ҡайтып инеүгә ҡатыны ҡулындағы сабыйҙы күреп:

— Сәләм! — тип ҡысҡырып, баҫҡан урынында туҡтап ҡала, шатлығынан йөрәге күкрәгенә һыймай дөп-дөп тибә. Ҡатын-ҡыҙға бер ваҡытта ла сәләм бирелмәүен белгән ҡатыны иренән:

— Һин был сәләмеңде кемгә бирҙең? — тип һорай. Ҡарабай:

— Донъяға яңы килгән батырға, минең ҡәҙерле улыма бирҙем, — ти ҙә ҡатынын ҡосаҡлап, улын иркәләп, икеһен дә һөйкөмлө исемдәр менән атап, яғымлы һүҙҙәр әйтә. Шунан һуң мулла саҡыртып, улына Ҡуҙыйкүрпәс тип исем ҡуштыра.

Ошо арала икенсе яҡта яңы тыуған ҡыҙын күрер өсөн Сарыбай үҙ йәйләүенә ашыға. Ул, улдарынан алға сығып, бишенсе көн тигәндә ҡайтып төшә, бала килтергән бисәһен имен-һау, ҡыҙын бик һәйбәт хәлдә күрә. Шунда уҡ кисектермәй, мулла саҡыртып, ҡорбан салдыра һәм балаға Маянһылыу тип исем ҡуштыра.

Ошо ваҡыттан алып ике дуҫ һунарға гел бергә йөрөр, бер-береһенең ауылына килеп хәл белешер, ҡайтҡас, үҙ ғаиләләренә Ҡуҙыйкүрпәстең таҫыллығы, сослоғо хаҡында, Маянһылыуҙың иҫ киткес һылыулығы, тегеү-сигеү һәнәренә оҫталығы тураһында һөйләр булғандар.

Көндәрҙән бер көндө Ҡарабай, үҙ иптәштәре менән Сарыбай ауылына барып, уның хәл-әхүәлен белешергә булған. Ауылға яҡынлап килгән саҡта, ни күҙҙәре менән күрһендәр, ят урҙанан килгән ҡораллы баҫҡынсылар уны талап, мал-тыуарын әйҙәп йөрөйҙәр икән; яраланып хәлһеҙләнгән Сарыбай үҙе һыбайлы баҫҡынсыларҙың Сағыҙаҡ тигән иң сос батырына саҡ ҡаршы торған була. Был хәлде күреүгә Ҡарабай

батыр үҙ дуҫына ярҙамға ташлана. Ул һөңгөһөн киҙәнеп, Сағыҙаҡҡа шул хәтле ныҡ итеп сәнсә, һөңгө уның күкрәген үтә тишеп, батырҙың кәүҙәһен эйәренән ауҙарып төшөрә. Сағыҙаҡтың һыбайлылары, үҙ батырына ярҙамға килеп, уны яҡламаҡсы булалар, әммә шунда уҡ үҙ елкәләрендә Ҡарабай ҡулының һәлмәклеген тоялар. Бына батыр һөңгөһөн ташлап, ҡылысын ҡынынан һурып ала ла шундай бер иҫ киткес көс һәм өлгөргәнлек менән уңлы-һуллы сабырға керешә. Шулай итеп баҫҡынсыларҙың күбеһен ҡырып һала, ә ҡалғандары быны күреп, ҡасып китә. Ҡарабай үҙ юлдаштары менән был дошман төркөмөн ҡыйраткас, Сарыбайҙың мал-тыуарын әйҙәп барған һыбайлыларҙы баҫтыра китә. Һыбайлылар һөжүм итеүселәргә ҡаршы һуғышырға баҙнат итмәйенсә, малды ҡалдырып, йән-фарман ҡасалар. Ҡарабай, Сарыбай дошмандарының юҡҡа сығыуын күргәс, малды ҡайырып, йәйләүгә табан ҡыуырға ҡуша, үҙе яраланып хәлдән тайған дуҫына ярҙамға ашыға. Ул Сарыбайҙы үлтерелгән ҡатыны менән ике улы араһында үлән өҫтөндә иҫһеҙ ятҡан хәлдә таба. Ҡарабай иң элек Сарыбайҙың яраларын таҙа һыу менән йыуа; элек-электән шифалы үләндәрҙең дауаһын белгәнлектән, шуларҙы йыйып, дуҫының яраһына ябып бәйләй. Шул ваҡыт Сарыбай уға дуҫтарса ҡараш ташлап, ошо һүҙҙәрен әйтә:

— Арҙаҡлы дуҫым! Һин инде икенсе тапҡыр мине үлемдән ҡотҡарып, ҡатындарым менән балаларымды ҡыуандырҙың, минең таланған мөлкәтемде ҡайтарып бирҙең, ахырҙа шифалы үләндәр менән яраларымды уңалттың.

Хуш күңелле, намыҫлы Ҡарабай уның һүҙҙәренә артыҡ ҡолаҡ һалмай, шаштырып маҡтауына яуап ҡайтармай, бары тик уны бәлә-ҡазанан йолоп ҡалыу бәхетенә ирешкәне өсөн генә бөтә йөрәктән шатлана. Башҡорттар, ҡаҙаҡтар һымаҡ уҡ таҫма телле булмаһалар ҙа, тәбиғәттәре шәфҡәтле, намыҫлы кешеләр.

Сарыбайҙың хәле көндән-көн яҡшыра бара. Уның янында ун тәүлек буйы торған Ҡарабай дуҫы, хужаның сәләмәтләнеп аяҡҡа баҫыуын күргәс, үҙ юлдаштары менән ҡайтып китә. Ғаиләһе менән ауыл халҡы Ҡарабайҙы ғәҙәттәгесә шатланып ҡаршы ала. Ҡарабай иһә, үҙ халҡы-

на хас ғәҙәт буйынса, дуҫы Сарыбай батыр менән булған хәлде һөйләп бирергә тейеш була. Был хәл ырыуҙаштарының Ҡарабайға булған ихтирамын, мөхәббәтен тағы ла арттыра.

Арыҫлан ише арыҫлан үлтереүсе Ҡарабай үҫә барған улына ҡарап, ғаиләһенең ҡыуанысын уртаҡлашып шулай шат йәшәй бирә. Ҡайһы саҡта, уйынға ҡыҫылып, улын үҙ тиҫтерҙәре менән көрәштерә. Бөтәһенә ҡарағанда ла теремек, таҫыллыраҡ Ҡуҙыйкүрпәс үҙе менән көрәшкән берәүҙе анһат ҡына еңер булған. Көрәшеүсенең көслөрәк икәнен һиҙһә, хәйлә менән алдырған: йә янбашын бороп, йә тубығын терәп, ергә төшөргән, һис тә булмаһа, уның биленән һыға тотҡан көйө үҙе ергә йығылып, көрәшсене өҫтөнән алып ташлай торған булған. Үҙе менән бер тиң көслө көрәшсегә тура килеп, уны еңерҙәй булмаһа, бер тубығын ергә терәп, тегенең ҡултыҡ аҫтына инеп алып, башы аша ергә ташлаған. Көс яғынан үҙенән ҡайтышыраҡ булғандарын инде юғары күтәреп, башы осонда бер нисә тапҡыр әйөрөлдөргәс кенә, ергә ырғытҡан. Көрәштән һуң Ҡарабай улынан уҡ аттырған. Әммә уға балалар йәйәһен бирмәгән, ни өсөн тиһәң, Ҡуҙыйкүрпәс атаһының уғын йәйәһенән башағына тиклем тартып, йыуан имәнде яра атыр, осҡан ҡошто һауала, кейек йәнлекте югереп барышлай атып үлтерер булған. Улы атып алған ҡош йәки ҡоралай итенән әсәһе Алтыша уға аш бешереп бирер булған, ә ул атаһын һыйлаған. Ҡуҙыйкүрпәс һыбай йөрөүҙә лә ҡыйыу, сос булған: югән һуғылмаған аҫау аттарҙы ла ул шул тиклем тиҙ өйрәткән, атта оҫта йөрөүсе ҡыйыу егеттәр ҙә быға хайран ҡалғандар. Ҡуҙыйкүрпәстең ошондай батырлыҡтары, ризығы бөтөп, әжәле яҡынлашыуын да һиҙмәгән Ҡарабайҙы бик ҡыуандырған.

Шул арала инде үҫеп буйға еткән улы атаһы артынан ҡалышмай, гел һунарға йөрөй торған булған.

Берҙән-бер көндө Ҡарабай улы менән һунарҙан ҡайтып килешләй далала тибендә йөрөгән йылҡы өйөрөн ҡарап үтмәксе булған. Иң яҡшы айғырының өйөрөнә яҡынлап килгән саҡта, ғәжәп хәл күрәләр: бөтә бейәләр һерлегеп сабышып йөрөй, ә ярһыу айғыр үҙе елә-елә өйө-

рөн ҡыуа, берсә артҡы аяҡтары менән өҙләкһеҙ типкеләй, берсә артына боролоп үрәпсей ҙә алғы аяҡтары менән елгә ҡаршы тибенә, ҡолаҡтарын шымартып, ҡуршылдап, әсе сырҡырай һәм үткер тештәре менән ерҙе кимерә. Ҡарабай менән улы быны күреп, ҡапыл да сәбәбенә төшөнә алмайынса, аптырап ҡалалар. Был хәл бәләкәй, әммә ҡуйы бер ҡыуаҡлыҡ тирәһендә булғанлыҡтан, йылҡы өйөрөн өркөткән ҡурҡыныс нәмә күренмәҫме икән тип, Ҡуҙыйкүрпәс шунда ташлана. Ҡыуаҡлыҡҡа яҡын килгәс, унының икенсе яғынан барып сыҡҡан ғәләмәт ҙур, үҙе ҡот осҡос, ытырғаныс бер януарҙы күрә. Биле дуға кеүек бөгөлгән, ерәнһыу йөнө ҡаҫмаҡланып, урыны-урыны менән төләп бөткән йәмһеҙ дәү башында оҙон ҡолаҡтары һалынып төшкән, ике ҡолаҡ араһында саҡ-саҡ күренеп торған күҙҙәре бар. Был йыртҡыс януарға күҙ югертеп алғас, Ҡуҙыйкүрпәс шундағы бер тәпәш ҡалҡыулыҡҡа менә, булып үткән хәлдең сәбәбе ниҙә икәнен атаһына белдерер өсөн еләсабып бер нисә тапҡыр әйләнә, шунан теге имәнес януарҙың артынан баҫтыра китә. Ҡарабай быны күреүгә үҙе лә унының артынан төшөп ала. Теге ҡурҡыныс януар артынан уҡ ата-ата ярһып сабып барған улын ҡыуып еткәс, уға ҡабаланмаҫҡа ҡуша, яйын белеп атмаһаң, ул имәнес януарҙы дөмөктөрә алмаҫһың, ти. Әммә ике батыр ҙа һаҙаҡтағы уҡтарын атып бөтөрөп тә атҡан бере йыртҡыстың тәненә үтмәүен, ә ташҡа тейгән еңел нәмә кеүек ҡаҡлығыуын күргәс, аптырап ҡалалар. Шул арала был ҡот осҡос йән эйәһе ҡая ташлы бейек тауға барып етә һәм шул тау итәгендәге тар ғына таш егенә инеп, күҙҙән юғала. Батырҙар, был еккә һыбай кеше түгел, йәйәүле лә үтеп инә алмаҫлығын күреп, ни эшләргә белмәй аптырап ҡалалар. Шулай аптырашып торғанда, улар янына бер ҡарт килеп туҡтай. Ул өҫтөнә оҙон йәшел сапан кейгән, башына ҙур аҡ сәллә ураған, ҡулына үҙенән оҙон таяҡ тотҡан. Ҡартлыҡтан бер аҙ бөкөрәйә төшкән, әммә әле ныҡ кәүҙәһен, таралған аҡ һаҡалын, тыныс сырайын, изгелекле ҡиәфәтен күреп, батырҙар уға ихтирам күрһәтәләр. Ошо ҡиәфәтенә ҡарап, Ҡарабай теге ваҡытта үҙенең улы тыуасағы хаҡында килеп хәбәр иткән ҡартты сырамыта, улай тиһәң, ул бөтөнләй бүтән кейемдә ине, тип уйлай йәнә.

Һунарсылар, аттарынан төшөп, ҡәҙер итеп ҡартҡа яҡын киләләр. Ҡарт иһә, уларға сәләм биреп, һамаҡларға керешә:

Уғығыҙҙы юҡҡа ғына атаһығыҙ,
Уны барыбер еңә алмаçһығыҙ:
Унының тәненә уҡ үтмәй, аңлаһағыҙ.
Ул ҡырағай йәнлек түгел,
Дейеү пәрейе ул,
Мөхәммәтте һәм өммәтен
Күрә алмай ул...

Батырҙар ғәжәпләнеп тынып ҡалалар, ҡулдарын күкрәктәренә ҡаушырып, баштарын эйәләр, ә әүлиә, көйөн алмаштыра төшөп, һамаҡлай бирә:

Торған урыны ер ситендә,
Ете диңгеҙ аръяғында;
Ете үркәсе күккә ашҡан
Ҡомло тауҙар артында;
Шыр урмандар араһында,
Ете ҡат ерҙең аçтында.
Ул яуыз дуçтарынан белеп алған:
Һинең изге теләктәрең ҡабул булған,
Пәйғәмбәр һиңә батыр бүләк ҡылған,
Яландарың өйөр йылҡы менән тулған.
Дейеү шунда ант иткән, ти, дуçтарына:
Етермен, тип, батырҙарҙың баштарына,
Туҙҙырырмын өйөр-өйөр аттарын да,
Тамуҡ үҙе шаһит булып торһон бығa!..

Батырҙар, быны ишеткәс, тубыҡланалар. Әүлиә ҡарт уларҙың бошоноуын күреп, бер аҙ ғына тынып тора ла аҡ һаҡалын һыйпап, һамаҡлауын түбәндәге һүҙҙәр менән бөтөрә:

Әммә Мөхәммәт илсеһе буламын мин,
Һезгә ярҙам итер өсөн килгәнмен мин,
Дейеүҙең йәнен бергә алышырмын,
Пәйгәмбәрҙең исеменә дан ҡушырмын.
Ләкин уны еңеү һеҙгә анһат булмаç:
Кереш йомшар, уҡтарығыҙ үтә алмаç,
һөңгө тишмәç, ҡылысығыҙ киçә сапмаç.
Ә шулай ҙа уны еңеү мөмкин һеҙгә:
Уң аяғы табанында йәне булыр,
Шул еренә сабығыҙ һеҙ уның өҙә!

Әүлиә һуңғы һамағын бүтәндәренә ҡарағанда ҡысҡырыбыраҡ һыҙып әйтеп бөтә лә күҙҙән юғала, ә иçтәре киткән батырҙар нисек баçып торһалар, шул килеш тороп ҡалалар.

Шул ваҡыт тау ярығынан ҡапыл болот һымаҡ томан бөркөлә, тәүҙә ул ергә ятып, һуңынан һауаға күтәрелеп, тауҙы ҡаплап ала. Шунан майға ут төрткәндәге кеүек, низер, күҙ аçып-йомғансы тоҡанып, тотош утҡа әйләнә. Шул ут эсенән ҡорос күлдәк кейеп, ҡулына иç киткес дәү суйын суҡмар тотҡан Дейеү пәрейе ер ситенән килгән юлбарыçына атланып, кеше һынында килеп сыға. Ул күк күкрәгән һымаҡ тауыш менән тау түбәләрен, бар тирә-яҡтарҙы дер тетрәтеп, ошо һүҙҙәрен әйтә: «Эй, дыуамал мосолмандар! Ер йөҙөндәге булған иң көслө һәм барлыҡ йән эйәһе өçтөнән хакимлек итеүсе, бөтә байлыҡты биләп тороусы Дейеү хәтле Дейеүгә ҡул күтәрергә һеҙ нисек баҙнат иттегеҙ? Мин һеҙҙе аяп, язаһыҙ ҡалдыра буламмы һуң! »

Ул арала инде батырҙар аттарына менеп тә өлгөргәндәр. Күрелгән хәлдән, ишеткән һүҙҙәрҙән тертләп ҡуйһалар ҙа ҡаушап ҡалмайҙар. Йәш батыр, бер ни тип тә яуап һүҙе ҡайтарып тормаçтан, беренсе булып һөңгөһөн төбәй һәм, ат өçтөндә йән-фарман сабып килеп, туп-тура Дейеү пәрейенең күкрәгенә сәнсә. Был сәнсеүҙән уның һөңгөһө шыраулана һына. Ҡуҙыйкүрпәс сабып үтеп китә, ә Дейеү тирә-яҡтағы тау-таштарҙы ҡалтыратып, шарҡылдап көлә генә. Пәрейҙең көләүенә сыҙап тора алмаған Ҡарабай һөңгөһө менән уның ҡабырғаһына

сәнсә, һөңгө селпәрәмә килә, пәрей сайҡалып китә, әммә шунда уҡ иҫенә килә. Ҡарабай ҡылысын ҡынынан алып, уға ҡайтанан ташлана, Дейеү ҡотороноп үҙенең баяғы ғәләмәт суҡмарын күтәрә һәм ел-дауылға оҡшаш шау-шыу менән батырға һуға. Олоғайған, әммә әле сос Ҡарабай суҡмарҙан ялтана ла, ҡылысын һелтәп, ҡаты көс менән Дейеүгә саба. Ҡылыс Дейеүҙең ҡорос күлдәгенән осҡон сығарып, тоҙ кеүек һибелә, ә пәрейҙең суҡмары Ҡарабай атының һыртына һуғылып, уны урталай өҙә. Был ваҡытта батыр атынан һикереп төшөп өлгөргән була. Дейеү менән төрлөсә алышып аты менән бөтә ҡоралын юғалтҡан Ҡарабай ни эшләргә белмәй аптырап ҡала...

Ошо урында башҡорт хикәйәтен һөйләүсе аҙ ғына тымып тора һәм; тыңлаусыларҙың иғтибары тағы ла арта төшһөн тип, һамаҡлап алып китә:

Әй, минең яҡын дуҫтарым,
Айырылышмаҫ юлдаштарым,
Көслө, ҡыйыу батырҙар,
Атта оҫта сапҡырҙар,
Тыңлағыҙ минең һүҙемде!
Оләсәһенән ишетеп,
Ҡасандыр олатайым
Миңә әйтте ул һүҙҙе:
Беҙҙең бөтә ете ырыуҙа,
Барлыҡ ҡаҙаҡ урҙаһында
Шундай ҡыйыу батырҙар
Ул саҡ һирәк булғандар.
Ә һеҙ, ҡыйыу арыҫландар!
Улар ярған һуҡмаҡтан
Барығыҙ алға һаман!..

Шунан һуң сәсән көйләп һөйләп китә лә батырҙарҙың алышы тураһындағы хикәйәтен түбәндәге һүҙҙәр менән бөтөрә:

Аты үлһә лә, уҡ бөтһә лә,
Батыр үс менән яна,

Ҡылды ҡырҡҡа ярыр
Ҡылысын ҡулға ала, —
Шуның менән сабыр ул,
Пәрей йәнен алыр ул.
Дейеү пәрейе шунда уҡ
Был хәлде күреп ҡала,
Йәш батырҙы юҡ итергә
Ҡулына суҡмарын ала,
Инде һуҡтым тигәндә,
Ҡуҙыйкүрпәс ялтана,
Йән асыуы менән ул
Дошманына ташлана.
Дейеү пәрейе дер ҡалтырай
Ҡылыс менән һуғыуҙан,
Алты батман суҡмары
Төшөп китә ҡулынан;
Күрпәстең дә ҡылысы
Киҫәктәргә ыуалған.
Алыш шундай ҡыҙғанда,
Ҡарабай килгән үҙе,
Пәрей суҡмарын алып,
Башына биргән үҙе.
Ошо ҡаты һуғыуҙан
Юлбарыҫ та, Дейеү ҙә
Берҙән сайҡалып киткән;
Эйәргә баш эйгән пәрей,
Элеп ҡуйған ҡамсылай,
Ҡулдары һалынып төшкән.
Йәш батыр, әүлиәнең
Һүҙҙәрен иҫкә алып,
Аңына килмәҫ борон
Яуызды тотҡан матҡып.
Уны эйәрҙән айырып,

Янбашына күтәргән,
Пәрейзең зур кәүзәһен
Ергә бырғыта бәргән;
Бындай ҡаты бәрелеүзән
Хатта ер зә иңрәгән.
Дейеү пәрейе асыузан
Шыҡырзатҡан тештәрен,
Батырзарзы еңергә
Әмәле юҡ, ни эшләһен?..
Ҡузыйкүрпәс шул ваҡыт
Билдән бысағын алған,
Дейеүзең уң табанына
Бик ҡаты яра һалған.
Дейеү ҡот осҡос үкереп,
Шул урында йән ҡуйған.
Яраһынан ҡап-ҡара ҡан,
Ҡазанда ҡайнатылған
Ыҫмалалай, урғылған.
Ҡаф таузағы йылан һымаҡ һызғырған ул,
Урмандағы арыҫландай үкергән ул;
Даръялағы кит һымаҡ ыңғырашҡан ул,
Далалағы ел-дауылдай һикергән ул.

Дейеү пәрейенең ғүмере ана шулай өзөлгән, — тип һүзен дауам итә хикәйәтте һөйләүсе.

Батырзар, шул ерзә һис кисекмәҫтән әрзәнә әзерләп, ут яғып ебәрәләр зә, был сихырсы хәшәрәттән яңылары яралмаһын тип, мәйетен яндырып, көлөн елгә осоралар.

Шунан һуң Ҡарабай, улы менән зур соҡор ҡазып, аты менән ҡоралдарының һыныҡтарын бергә күмә. Уларзы ерләгән саҡта Ҡарабай, һинең кеүек тоғро дуҫты, шундай ныҡ ҡоралды ҡабат таба алмам инде, тип һөйләнә-һөйләнә илап ала. Ҡәбер өҫтөнә дала халыҡтары йолаһы буйынса, һәйкәл рәүешендә уба өйгәс, йәйләүзәренә ҡайтырға

ашығалар. Әммә батырҙарҙың икеһенә бер ат ҡалған, уныһы ла ауыр алыштан һуң хәлдән тайған була. Ҡуҙыйкүрпәс иһә, ошо хәлде күреп, атаһына хөрмәт күрһәтергә һылтау табылыуына шатлана ғына. Дала кешеләре элек-электән шулай ата-әсәһен һүҙһеҙ тыңларға, үҙенән өлкәндәргә хөрмәт итергә, уларҙың кәңәштәренә ҡолаҡ һалырға ғәҙәтләнгән. Ҡуҙыйкүрпәс, атаһының берәй һүҙ әйтеүен көтөп тормайынса, үҙ атын уның янына етәкләп килтерә лә, үҙе генә атланып ҡайтыуын һорай. «Ә мин, — ти ул, — бик үк йонсомағанмын, аяҡтарым да ныҡ әле, йәйәү генә ҡайтырмын». Улар шулай ҡайтып китәләр.

Ҡарабай йәйләүенең көтөүселәре, тау башында үҙ хужаларының малдарын ҡарап йөрөгән саҡта, алыҫтан Дейеү пәрейе менән алышҡан батырҙарҙы күргәндәр, әммә ҡурҡыуҙан алыштың ахырын көтөргә баҙнат итмәйенсә, аталы-уллы ике батыр үлгәндер инде тип, ҡобаралары осоп йәйләүгә сабышып ҡайтҡандар һәм күргәндәрен халыҡҡа һөйләп биргәндәр икән. Халыҡтың был ҡурҡыныс хәбәрҙән ҡото алынған. Ни өсөн тиһәң, улар Дейеү пәрейен бер төрлө лә кеше көсө менән еңеп булмаҫын элек-электән белгәндәр. Батырҙарға булған яратыу тойғоһо уларҙы ярҙам күрһәтергә ынтылдырһа, Дейеү пәрейенән ҡурҡыу иһә уларҙы туҡтатып ҡалдырған. Ошолай бер яҡҡа ла була алмай аптырашып торғанда, улар алыҫтан бер һыбайлы кеше менән уға эйәреп килгән йәйәүлене күреп ҡалалар, юлсылар яҡынлашыуға тәүҙә Ҡарабайҙы, унан улын танып алалар. Шунда уҡ һыбайлылар сабышып, йәйәүлеләр югерешеп барып, батырҙарҙы ҡосаҡлап ҡаршы алалар, уларҙың Дейеүҙән ҡотолоп, һау-сәләмәт ҡайтыуҙарын күреп, шатланышалар. Дейеү пәрейенең дөмөктөрөлөүен белгәс, халыҡ бөтөнләй таң ҡала, ҡыуаныс тағы ла арта, үҙ батырҙарының ҡыйыулыҡтарын маҡтап, Дейеү пәрейе менән булған алыш хаҡында нығыраҡ белергә теләп, өҙлөкһөҙ һораша башлайҙар. Әммә йонсоған Ҡарабай тәүҙә үҙ тирмәһендә ял итергә форсат биреүҙәрен һорай, шунан һуң булған хәлде бәйнә-бәйнә һөйләп бирергә, ахырҙа бөтә йәйләү халҡын йыйып күңелле туй яһарға вәғәҙә итә.

Ҡарабайҙың ҡыҙыҡһыныусан ауылдаштары таң атыр-атмаҫтан уҡ уның тирмәһе янына йыйылып, йоҡоһонан уяныуын көтәләр. Инде ко-

яш та ҡалҡып, югары күтәрелә, Ҡарабай һаман уянмай, йыйылған халыҡ тын ғына көтөп ултыра бирә. Бына йылҡы өйөрө төшлөктәге ҡыҙыу ҡояш эҫеһенән ҡасып һыулауға төшә башлай. Шул ваҡытта ғына Ҡарабай йоҡоһонан тороп, улы менән икәүләшеп ауылдаштары янына килеп сыға. Йыйылған халыҡҡа Ҡарабай Дейеү менән булған хәлде түкмәй-сәсмәй һөйләп бирә. Шунан һуң йыйылышып намаҙ уҡыйҙар. Өлкән батыр, үҙ ауылының хөрмәтле уҙаманы булғанлыҡтан, намаҙҙы мулла янында ултырып, йәш сағында үҙе үлтергән арыҫлан тиреһенән яһалған намаҙлыҡ өҫтөндә уҡый. Был тирене ул намаҙлыҡтан башҡа бер нимәгә лә ҡулланмаҫ булған. Ҡарабай батыр артында ҡарттар, шунан инде өлкәнерәктәр менән йәштәр йөгөнләп ултырғандар. Намаҙ уҡып бөткәс, ошо йыйында Ҡуҙыйкүрпәсте ҡыйыу батыр тип атайҙар. Шул көндән алып ул ошо исем менән бөтә дала халыҡтарына танылған.

Артабан батырҙар, йәйләү халҡын ике табынға бүлеп, ике байтал итенән бешерелгән бишбармаҡ менән һыйлай башлайҙар. Ҡарттар менән күренекле ирҙәр беренсе табынға ултыра. Унда түшәлгән келәм өҫтөнә ашъяулыҡҡа дәү-дәү табаҡтар менән ит, һаба-һаба ҡымыҙ ҡуйыла. Икенсе табын аҡ кейеҙ өҫтөнә аяҡ салып ултырған йәштәрҙән, бәләкәстәрҙән тора, уларға ла күпме кеше булһа, шул саҡлы ит менән ҡымыҙ ҡуялар. Тәүге табында ултырыусыларҙы Ҡарабай үҙе, икенсе табындағыларҙы Ҡуҙыйкүрпәс һыйлай. Табаҡтағы ит ашалып, һабалағы ҡымыҙ эселеп, һый мәжлесе тамамланғас, ҡунаҡтар хужаларға рәхмәт әйтеп, урындарынан торалар. Инде ҡалған көндө улар көрәшеп, ат саптырып, ҡурай уйнап, йыр йырлап бик күңелле уҙғаралар. Йырсылар Дейеү пәрейенең нисек ҡыйратылыуын һүрәтләндереп, һынландырып йырлайҙар. Бына шул йырҙарҙың береһе:

Һай, данлыҡлы ҡурайсылар, [8]
Һоҡландырып уйнаусылар,
Буласаҡты юраусылар!
Тартығыҙ ҡурайҙы нығыраҡ,

Йырлатығыҙ моңлораҡ!
Асыҡ һеҙгә күп заман,
Барлыҡ батыр, уҙаман,
Исемдәре, эштәре, —
Уларҙан ни уҙмаған...
Бейек убаға менеп,
Имән төбөнә теҙелеп,
Һөйләп бирегеҙ хаҡты,
Баштан уҙған заманды —
Хәҙерге көнгә саҡлы.
Борон булған хан-батырҙар:
Искәндәрҙәр[9], Батыйҙар [10]
Аҡһаҡ Тимер[11], башҡалар,
Һанһыҙ яуҙар туплаған,
Яттар еренә уҡталған,
Ҡаршы торған халыҡтарҙы
Аҫҡан, киҫкән, туҡмаған;
Хәләл ҡандар ҡойолған,
Тупраҡ ҡанға туйынған;
Яуҙан ҡотайып ҡайтҡандар,
Үҙ дуҫтарының да ситтә
Баштарын юғалтҡандар;
Етем ҡалған өйҙәргә
Илаш, ҡайғы, зар ҡайтҡан,
Хан-батырҙар донъяға
Алама дан таратҡан.
Беҙҙең ирҙәр ҡаһарман,
Сит ерҙәргә бармаған,
Ҡанға ҡанһырамаған,
Унда уттар һалмаған,
Түкмәгәндәр ҡара ҡан
Йыйыр өсөн харам мал;

Ҡырған улар дошманды,
Донъяла иң, уҫалды;
Ҡурҡынысты еңгәндәр,
Илгә именлек биргәндәр;
Беҙҙең батыр-сапсандар
Илгә зарар итмәгән,
Бары һунар сапҡандар.
Ҡарабай айбар ир булған,
Һыйсанлыҡта бер булған,
Аттары елгер булған,
Мал-тыуары күр булған;
Ҡатындары йәш, матур,
Улы тыңлаусан: батыр, —
Бына шулар хаҡында
Донъя күп дан таратыр.

Батырҙар ауыл халҡы менән был көндө шулай күңел асып уҙғаралар. Ҡараңғы төшкәс кенә, һәр кем үҙ тирмәһенә таралыша.

Иртәгеһенә Ҡарабай менән улы ял итә. Шулай ҙа, һунарға йөрөргә бик һәүәҫ булғанлыҡтан, ул көндө үҙҙәренә яңы ҡоралдар — йәйә менән уҡтар, һөңгө менән ҡылыстар яһайҙар. Ат та, ҡорал да, юл кәрәк-яраҡтары ла әҙерләнеп бөткәс, улар иптәштәре менән бергә бик алыҫ ергә — ҡаҙаҡ далаларына һунарға сығып китәләр. Бәләкәй-бәләкәй төркөмдәргә бүленеп, улар өс көн буйы һунарҙан көн дә кис табыш менән ҡайталар. Дүртенсе көндө һунарға таң атыр-атмаҫтан сығалар. Улынан, үҙ юлдаштарынан айырылып киткән Ҡарабай бер ҡоралайға осрай. Бына ҡоралай ҡая ташлы үркәсле тау битләүенән тәрән йырындар аша күҙ эйәрмәҫ тиҙлек менән һикереп ҡасып китә. Ризығы бөтөп, әжәле яҡынлашыуын һиҙмәгән Ҡарабай, ҡурҡыныс урындарға ҡарап та тормаҫтан, ҡоралай артынан күҙ яҙлыҡтырмай саба ла саба. Шул мәлдә, әлеге үлтерелгән Дейеү пәрейенең Ҡарабайҙы һәләк итеп, үс алырға уйлап ҡына йөрөгән ҡустыһы, уның ошондай

ҡурҡыныс урындарҙан сабып килеүен күреп, бик уңай тура килде бит әле тип, үҙенең мәкерле уйын бойомға ашырмаҡсы булған. Көс менән батырға күрәләтә ташланырға баҙнат итмәгән был пәрей ана шулай мәкер менән эш итергә булып, бөркөткә әүерелә лә кереше тартылған йәйәһе менән ҡоралайҙы ҡыуып текә тауҙан түбәнгә сабып барған Ҡарабайҙың башы тапҡырына югарыға күтәрелә; шунан ҡанаттарын йыйып, тырнаҡтарын тарбайтып, йәшен тиҙлеге менән шыйылдап түбәнгә шыҡая һәм был хәйләне алдан һиҙмәгән Ҡарабайҙы аты менән бергә тау итәгендәге упҡынға тибеп төшөрә. Бына батыр бөтөнләй иҫһеҙ ята. Ҡолаҡтарынан, ауыҙ-танауынан ҡан китә. Аты, башы менән ташҡа һуғылып, тын да алмай йән биргән. Яуыз сихырсы, ҡурҡаҡ ҡуянға ташланған ҡыйғыр кеүек, батырға ташланып, уның иҫһеҙ кәүҙәһен үткер тырнаҡтары, осло суҡышы менән өҙгөләргә керешә, ә үҙе былай тип һөйләнә: «Ер йөҙөндә иң көслөләрҙән булған ағайымды үлтергәнең өсөн ҡаты язам һиңә ошо булыр. Улыңды ла, үҙең кеүек үк, йәки унан да ҡатыраҡ интектереп дөмөктөрәсәкмен, ҡәһәрле ғаиләңде лә ҡырасаҡмын! Һинең таянысың Мөхәммәт ҡайҙа хәҙер? Бында килһен дә, шәп булғас, һине минең тырнаҡтарымдан ҡотҡарып ҡараһын! » Бөркөт һынлы пәрейҙең суҡышы менән тырнаҡтары, өҙгөләй торғас, Ҡарабайҙы иҫенә килтерә, ул бөркөт әйткән һүҙҙәрҙе ишетә, уның үлтерелгән Дейеү пәрейенең ҡустыһы икәнен аңлай. Бына Ҡарабай аҡтыҡҡы көсө менән ҡыйыулығын туплап, бөркөттөң ике аяғын бер юлы эләктереп ала һәм шул килеш киҙәнеп, уны йән көскә ташҡа бәрә. Бынан сихырсының һөйәктәре шытырҙап китә. Ошоно күреп күңеле күтәрелгән батыр, сихырсының аяҡтарын ҡулынан ысҡындырмайынса, аяғы менән муйынына баҫып, бөтә көсө менән башын өҙә тартып ала. Ә үҙе, һуштан яҙып, ергә ауа һәм шунда уҡ йән бирә.

Шул арала атаһын эҙләп йөрөгән Ҡуҙыйкүрпәс янына теге әүлиә өсөнсө тапҡыр килеп сыға.

— Туҡта, Ҡуҙыйкүрпәс! Атайыңды даланан эҙләмә, — ти ул. — Уның ризығы бөтөп, әжәле килеп етте инде. Анау ҡая ташлы тауға бар, унда атайыңдың мәйетен табырһың. Шунда, бейек тау башында, үҙен ҡәҙерләп ерлә! » —ти. Шунан әүлиә уға Ҡарабайҙың яуыз пәрей

менән һуғышыуы, пәрейҙең мәкерлеге, ә Ҡарабайҙың батырлығы хаҡында һөйләп биреп, былай тип өҫтәп ҡуя: — Атайың хаҡ мосолман, Мөхәммәттең тоғро ҡоло ине. Ул, уның яуыз дошманын үлтереп, үҙенең һуңғы һулышын да уға бағышланы. Ошоноң өсөн һәм үҙ ғүмерен яҡшылыҡ, изгелек менән үткәргәне өсөн, пәйғәмбәребеҙ уның әрүәхе дин әһелдәре йәшәгән ожмах түрендә булыуын теләй: ул унда һылыу хур ҡыҙҙары араһында мәңге рәхәтләнеп торасаҡ! һин дә, атайың шикелле, изгелекле бул, шундай уҡ бәхеткә ирешерһең.

Ошо һүҙҙәренән һуң әүлиә юҡ була. Ҡурҡыныс килгәндә ҡаушау белмәҫ Ҡуҙыйкүрпәс был юлы әүлиә күрһәткән тауға ҡарап ҡурҡаҡ ҡуян шикелле генә сабып китә. Шунда атаһының йәнһеҙ кәүҙәһен таба. Атаһын ҡосаҡлап үкһеп-үкһеп илай, унан айырылып ҡалғаны, уны һаҡлай алмағаны өсөн үҙен ҡәһәрләй.

Ҡуҙыйкүрпәсте алыҫтан күреп ҡалған юлдаштары ла уның артынса йән-фарман сабып килеп етәләр. Ҡарабайҙың үлек кәүҙәһен ҡосаҡлап, ул беҙҙең атабыҙ ине, ә беҙ уның етем ҡалған балалары, тип, илашалар. Бөркөт һынлы пәрейгә ләғнәт уҡыйҙар, хәшәрәттең емтеген утҡа яндырып, көлөн елгә осоралар. Ҡарабайҙың мәйетен йыуып, иң баштарына күтәреп алып бейек тау башына мендерәләр һәм, әүлиәнең васыяты буйынса, шунда ҡәҙерләп ерләйҙәр, йола буйынса, ҡоралдарын да үҙе менән бергә күмәләр. Батырҙың иҫтәлегенә бейек уба өйәләр. (Шул замандан алып был убаны Ҡаратау тип йөрөтәләр). Шунан һуң ырыуҙаштары, Ҡарабай менән хушлашып, бергә һунарҙа йөрөгән саҡтарын иҫкә алып, уба түңәрәтеп сабышалар ҙа, шунан ҡәберенә баш эйеп, бойоҡ ҡына ҡайтып китәләр.

Шул арала һунарсыларҙың береһе, Ҡарабайҙы эҙләп-эҙләп тә тапмағас, йәйләүгә ҡайтҡан, батыр бында ла булмағас, уның күптән инде бер үҙе айырылып китеүен, һаман кире әйләнеп килмәүен һөйләп бирә. Был хәбәр ауылдаштарын бик ныҡ борсой, улар шунда уҡ ат менеп Ҡарабайҙы эҙләргә ҡаҙаҡ далаларына сығып китәләр. Батырҙың ҡатыны Алтыша, аҡылдан шашыр хәлгә етеп, баяғы юлдашы килгән яҡҡа табан югерә. Алыҫтан һунарсыларҙың ҡайтып килеүҙәрен күргәс, ул бик ҡыуана; әммә тегеләр яҡынлашҡан һайын аттары менән

үҙҙәрен танып, Ҡарабайҙың атын да, үҙен дә күрә алмағас, үкһеп илай-илай ошо һүҙҙәрҙе һамаҡлай:

Ҡарабайҙың менгәнен —
Дуҫ толпарын күрмәйем.
Аты елдәй елә ине,
Аяғы ергә теймәй ине;
Муйыны аҡҡош муйыны ине,
Дуғаланып торошо
Балдаҡ менән тиң ине.
йөрәгем янып яратҡан,
Батыр даны таратҡан
Ҡарабайҙы ла күрмәйем.
Ул ир ине, ир ине,
Ҡыйыулыҡҡа, батырлыҡта
Үҙ илендә бер ине...

Шул арала Ҡарабайҙың юлдаштары ауылға килеп етәләр, ә Алтыша уларға аттарынан төшөргә лә ирек бирмәй, һамаҡлап һорашырға керешә:

Ҡайҙа, улым, атайың,
Батыр Ҡарабайҡайым?
Ҡайҙа минең иргенәм,
Йәнем һөйгән бергенәм?
Ҡарабайҙың дуҫтары,
Миңә хаҡты асығыҙ:
Ҡайҙа һеҙҙең башығыҙ?

Ҡуҙыйкүрпәс менән юлдаштары аттарынан төшөп, Ҡарабай батырҙың үлеме хаҡында илай-илай һөйләп бирәләр. Быны ишетеүгә йөрәге ярылырҙай булып типкән Алтыша, бөтә быуындары ҡалтырап, һушын юғалтып ергә ауа. Ҡуҙыйкүрпәс иптәштәре менән уны күтә-

реп алып инә. Бер аҙҙан әсә иҫенә килгәс, илай-илай йәнә һамаҡлай башлай:

Бәлә-ҡаза килерен
Көн элгәре һиҙгәйнем:
Уҙған төнөн йоҡомда
Хәтәр бер төш күргәйнем.
Яланда япа-яңғыҙ
Батырым ята имеш,
Ҡымыҙ ҙа эсмәй, имеш,
Ҡорот та еймәй, имеш;
Уҫал йыртҡыстар үҙен
Ҡамап алғандар, имеш.
Ҡаты яны яҙылған,
Кереше лә өҙөлгән,
Уғы урталай һынған,
Тос уҡ башы ярылған;
Ҡулында һөңгө тоталмай,
Һөңгө осо тозоролған.
Ай, минең яҡты ҡояшым,
Ниңә шулай тиҙ баттың?
Инде мәңге тыумаҫһың,
Күҙ йәшемде йыумаҫһың,
Ишетмәҫһең аһымды,
Көнөм сыуағы булмаҫһың.

Аусы тоҙағына ҡапҡан,
Йылы ояһын һыуытҡан,
Балаларын юғалтҡан,
Ашамай-эсмәй, бойоҡҡан,
Тар ситлеккә ябылып
Тилмергән меҫкен ҡош һымаҡ,
Мин дә ҡалдым яңғыҙаҡ.

Мин дә, быға у кейгәндәй,
Көнгә ҡарай алмайым,
Ашамайым, эсмәйем,
Ҡанға ҡатты иренем,
Кибеп бөттө тамагым.
Алыр һулышым тарыҡты,
Күкрәгемә ҡыҫылып,
Йөрәгем туңып бөттө,
Күҙҙәремдә йәш кипте.

Бөтә ҡоштар араһында
Иң татыуы аҡҡоштор,
Үҙ ишенә тиң ҡоштор;
Аусы уғы аҡҡошто
Йән дуҫынан айырһа,
Балаларын эйәртеп
Йөҙөр тын күл өҫтөндә,
Дуҫына һөрән һалыр;
Ҡаршы яуап килмәһә,
Үртәнеп үҙен талар,
Бөтмәҫ хафаға ҡалыр.
Мин дә, ошо аҡҡоштай,
Йән дуҫымдан айырылдым,
Йәп-йәш батыр улым менән
Шыпа етемгә ҡалдым.
Инде шатлыҡ таба алмам,
Ҡунаҡтар ҡаршыламам,
Йән дуҫым күрә алмам,
Хәбәр ҙә ала алмам.

Ҡуҙыйкүрпәс әсәһе менән генә ҡалғас, мин һине ихлас күңелемдән хөрмәт итеп, һүҙеңде һәр саҡ тыңлармын, миңә ышан, тип, атайым изгелекле кеше ине, әүлиә һүҙҙәренә ҡарағанда, Мөхәммәт уға дин әһел-

дәре өсөн вәгәҙә ителгән ожмахтың түрен биргән, тип әсәһен йыуатырға тырыша. Шулай итеп, әсәһенең ҡайғыһын бер ни тиклем еңеләйткәс, атаһының етеһен уҙғарырға әҙерләнергә кәңәш бирә. Алтыша, Сарыбай йәйләүенә алдан илсе ебәреп, Ҡарабайҙың вафатын хәбәр иттерергә, әйттерелгән ҡыҙы хаҡында ла иҫенә төшөрөп, дуҫының етеһен уҙғарыу өсөн уны үҙҙәренә саҡырыу кәрәклеген иҫкәртә. Ҡуҙыйкүрпәс, атаһын юғалтыуға нисек кенә ҡайғырмаһын, әсәһенең был һүҙҙәрен ишеткәс, күңеле күтәрелеп китә. Атаһы буласаҡ кәләшенең һылыулығын, тегеү-сигеү һөнәренә оҫталығын һәр саҡ маҡтап, Сарыбай йортонан йыш ҡына Маянһылыу эшләгән сигеүле таҡыя, нағышлы серге, биҙәкле артмаҡ кеүек бүләктәр алып ҡайтҡанлыҡтан, ҡыҙҙы бөтөнләй күргәне булмаһа ла, уны күптән ярата ине. Ҡуҙыйкүрпәс был бүләктәрҙе бохар нағыштарынан өҫтөн күреп, үҙ тирмәһендәге зиннәттең иң аҫылы, тип иҫәпләй ине. Әсәһенән бойороҡ бирелгәс тә, ул атаһының элекке иптәштәренә китә, уларҙың Сарыбайға илсе булып барыуҙарын үтенә. Тегеләр, быға риза булып, юл кәрәк-яраҡтарын әҙерләйҙәр ҙә иртәгеһенә үк сәфәргә сығалар. Ҡуҙыйкүрпәс иһә, буласаҡ ҡайным Сарыбайҙы алып ҡайтырҙар, тип ышанып ҡала, инде үҙем хужа булып, уға көн элгәре һый-хөрмәт күрһәтермен, шунда унан фатиха алып, оҙаҡламай туй ҙа уҙғарырмын, тип уйлай.

Шул арала Сарыбай йәйләүендә бының бөтөнләй киреһе эшләнеп ята икән.

Сарыбай, Ҡаҙкүл янында юлбарыҫ үлтергән батыр мин инем ул, тип шапырынған. Бына шунан уның даны бөтә ҡаҙаҡ урҙаларына таралған. Ошо ялған дан уны атаҡлы хан һәм иң яҡшы батырҙар менән аралашыуға килтергән. Маянһылыуҙың гүзәллеген, өҫтәүенә атаһының уңышлы барымтанан һуң байығыуын да күреп инде, бик күптәр Сарыбай менән ҡоҙа булышырға тырышҡан. Сарыбай, үҙенең ошо өҫтөнлөгө менән маһайып, батырҙарҙың был теләктәрен ҡырҡа кире ҡаға килгән, ахырҙа, бер йыраҡ ырыуҙың ханы менән һүҙ ҡуйышып, ҡыҙы Маянһылыуҙы шуның улы Айҡара солтанға бирмәк булған. Шул арала хан тарафынан мәһәр менән илселәр килеп төшкәҙә

3*

Илселәр хан һүҙен ҡабатлап, Сарыбайҙың үҙ йәйләүен Ҡараһыу йылғаһы буйына күсереүен һорағандар. Ана шул йылға буйына ике яҡтың, да туған-ырыуҙары алдында егет менән ҡыҙ осрашҡандан һуң, туй уҙғарырға тейеш булғандар.

Тап ошо ваҡытта Ҡуҙыйкүрпәстән Сарыбай йәйләүенә килеп төшкән илселәр Маянһылыуҙың инде Айҡараға әйттерелеүен ишетеп,, бик ғәжәпкә ҡалалар. Шулай ҙа батырҙарҙың элекке дуҫлығын, үҙ балаларын мотлаҡ ҡауыштырыу ниәтен белгән илселәрҙең, үҙҙәре лә саф күңелле булғанлыҡтан, быға ышанғылары килмәй тора. Сарыбайға үҙе биргән вәғәҙәһен иҫенә төшөрөп, уны үҙ яҡтарына ауҙармаҡсы булалар. Әммә был теләктәре барып сыҡмай. Бер нисә тапҡыр үтенеп һорағандан һуң ғына тәкәббер Сарыбай уларҙы үҙ тирмәһенә индерә. Келәм өҫтөндә хан улдары менән уларға барасаҡ илселәре араһында ултырған Сарыбай, килеүселәргә эре генә ҡараш ташлап:

— Истәктәрҙең миндә ниндәй йомошо булыуы бар? — тип һорай.. Уның был һорауына илселәр:

— Беҙ ҡасандыр һине үлемдән ҡотҡарған дуҫың Ҡарабай батырҙың донъянан китеүен хәбәр итергә уның тол ҡатыны Алтыша менән улы Ҡуҙыйкүрпәс тарафынан ебәрелгәнбеҙ. Ҡарабайҙың ҡайғылы ҡатыны менән һинең кейәүең буласаҡ улы һинең, үҙ бала-сағаң менән килеп, етемдәрҙең хәл-әхүәлен белешеүеңдә, үҙ дуҫыңдың етеһен үткәреүҙә ҡатнашыуыңды, ошоноң менән бергә ҡыҙың Маянһылыуҙы дуҫыңдың улы Ҡуҙыйкүрпәскә бирергә ҡуйышҡан һүҙеңде дөрөҫләүҙе һоранылар. Әгәр ҙә инде быға бер төрлө лә ҡаршылыҡ юҡ икән, дуҫыңдың етеһенән һуң туй ҙа яһарға теләктәрен белдерҙеләр, — тиҙәр.

Илселәр тынып ҡала, тиҫкәре холоҡло Сарыбай, уларға бик тәкәббер ҡарап:

— Хәҙер үк минең йәйләүемдән китегеҙ һәм һеҙҙе бында ебәреүселәргә: Сарыбай батыр килеү түгел, уларҙы белергә лә теләмәй, һеҙҙең менән туғанлашыуҙы бөтөнләй кәрәкле тапмай, тип әйтегеҙ, — ти. — Айҡара солтанға әйттерелгән ҡыҙын Сарыбай бахыр башҡорт-

ҡа бирер тигән уй нисек уларҙың башына килде икән, тип әйтегеҙ, — ти.

Башта илселәрҙең был һүҙҙәргә ышанғылары килмәй тора. Ни өсөн тиһәң, улар Ҡарабайҙың бер нисә тапҡыр Сарыбайҙы үлемдән ҡотҡарып, мөлкәтен, мал-тыуарын һаҡлап алып ҡалыуын, уның менән нык дуҫ булыуын яҡшы беләләр ине. Дуҫлыҡты онотоп, үҙе биргән һүҙҙән баш тартыуҙы, изгелеккә яуызлыҡ менән яуап ҡайтарыуҙы улар баштарына ла һыйҙыра алмайҙар. Әммә шашынған Сарыбай Ҡуҙыйкүрпәс илселәрен һис кисекмәҫтән үҙ йәйләүенән ҡыуып ебәрергә бойора.

Бер нисә көндән һуң инде Сарыбай хан менән һүҙ ҡуйышҡан урынға — Арал диңгеҙенә ҡойған Ҡараһыу буйына, Амударья тамағы тирәһенә — күсеп тә китә.

Ҡуҙыйкүрпәстең илселәре, яҡшылыҡҡа яманлыҡ менән яуап ҡайтарған Сарыбайға асыу тотоп, ҡайтып төшәләр, булған хәл-әхүәлде бәйнә-бәйнә һөйләп бирәләр. Ҡыр-ҡаҙаҡтарҙың дуҫлығы нык булмауын, үҙ һүҙҙәрендә тормауын, башҡорттарға ҡарата үҙҙәрен эре тотҡан булыуын мәрхүм иренән элек тә күп ишеткән Алтыша быға артыҡ ғәжәпләнмәй. Улына ҡара эсле Сарыбайҙы ла, уның ҡыҙын да оноторға кәңәш бирә, бүтән ырыуҙан бер тигән кәләш әйттерергә вәғәҙә итә. Иллә-мәгәр йәш күңеле елкенгән Ҡуҙыйкүрпәс бөтөнләй киреһен уйлай. Бәләкәй саҡтан уҡ Маянһылыуҙың гүзәллеген маҡтауҙы гел ишетеп килгәнгә, уны үҙ кәләшем тип йөрөгәнгә, Сарыбайҙың был кире ҡағыуын әсәһе кеүек тыныс ҡына кисерә алмай. Әсәһенең ҡайғыһын арттырырға теләмәгәнлектән генә, уға буйһоноп, кәңәше менән тыштан килешкән була. Ә үҙе, бер нимәгә ҡарамай Сарыбай йәйләүенә барып, Маянһылыу риза булһа, уны алып ҡасырға уйлай... Ете ырыуҙың алсаҡ кешеләре! Гүзәллекте яратыу йыһандағы бөтә нәмәне белеүҙәре менән дан тотҡан халыҡтарҙы ҡайһылай көслө борсоһа, һеҙҙе лә шул тиклем нык борсой. Ҡуҙыйкүрпәстең Маянһылыуҙы өҙөлөп яратыуы үҙ әсәһен дә алдарға мәжбүр итә.

Ирен иҫкә алыу мәжлесен күптән уҙғарырға йыйынған Алтыша, үҙ йорто халҡының бөтәһен дә саҡырырға ҡушып, улын ауылдарға ебәрә.

Саҡырылған кешеләр иң яҡшы аттарын менеп, Алтыша тирмәһе янына йыйылалар һәм, мулла менән Ҡуҙыйкүрпәскә эйәреп, Ҡарабай мәрхүм ҡәбере янына юл тоталар; уҡ алырлыҡ ер барып етмәç борон, ҡиблаға йөҙ ҡуйып туҡтайҙар ҙа, аттарын ҡалдырып, ҡәбер янына йәйәү китәләр. Ошо ерҙә мулла, ҡасандыр Ҡарабай намаҙлык итеп йәйеп йөрөткән арыçлан тиреһе өçтөнә йөгөнөклəп, үҙ эргәһенә Ҡуҙыйкүрпәсте ултыртып, ҡөрьәндән аят уҡый башлай. Ҡалғандар тын ғына тыңлайҙар, ғүмер буйы изгелекле кеше булғаны өсөн Ҡарабайға ихлас күңелдән доға ҡылалар. Ғибәҙәт ҡылынып бөткәс, мәрхүмдең ҡәберенә баш эйәләр ҙә, аттары янына барып, уларҙы сабышҡа әҙерләй башлайҙар.

Мәрхүмде иçкә алыу мәжлесендә уның үҙ ғүмерендә яратҡан мәрәкәләрен ҡабатлау элек-электән йола булып ҡалған. Ҡуҙыйкүрпәс, атаһының бойороғон үтәгәндәй, атта сабышыусылар өсөн бүләк итеп ҡәбер тирәһенә ете бәйге ҡуйып сыға. Беренсеһенә алма сыбар ат бәйләй, икенсеһенә тимер күлдәк ҡуя, өсөнсөһөнә — көмөш ҡыяҡлы эйәр, дүртенсеһенә — йәйә менән уҡ, бишенсеһенә — семәрләнгән көмөш һаплы ҡылыс, алтынсыһына — көпләнгән ҡамыш һаплы һөңгө, етенсеһенә ҡаҙаҡтар эшләгән яҡшы ҡалта ҡуя. Атта ярышыусылар үҙ бәйгеләрен алыçтан күрһендәр өсөн был яу ҡорамалдарының бөтәһен дә оҙон ҡолға башына элдерә. Ҡуҙыйкүрпәс, ярышта аттары уҙып килеүселәр атайым ҡәберендәге бына ошо бүләктәрҙе алалар, тип бөтә йыйынға белдерә. Үҙе атта сабышыусылар менән бергә бәйге башланыр урынға китә. Ғәҙәттәгесә йөрөгәндә сирек көнлөк ерҙә туҡтап, уҡ атымы ара алға сыға, шунан тороп ул ярышты башларға ишара яһай, ә үҙе кемгә ниндәй бәйге эләгеүен күрер өсөн алдан сабып китә.

Шул ваҡыт бөтәһе лә һөрән һалып, дауыл һымаҡ ҡуҙғалып сабып китәләр. Аҡбуҙатҡа атланған Алдар аранан һурылып алға сыға. Бүтәндәре, ҡыл кеүек тартылып, уның артынан һуҙылалар. Алдар, бәйгегә иң алда сабып килеп, ҡорҙаш дуçы Ҡуҙыйкүрпәс ҡулынан алма сыбар арғымаҡты етәкләп ала. Унан ике генә һикерешкә артта ҡалып килгән Ишҡара икенсе бәйгегә етеп, ҡолға осонан тимер күл-

дәкте тартып ала. Унан үҙ атының башы тиклем генә ҡалышып килгән аҡ һаҡаллы Аралбайға — Ҡарабайҙың айырылмаҫ дуҫына — көмөш ҡыяҡлы эйәр эләгә. Был өсәүҙән уҡ атымы ер арттараҡ бер туған ике һунарсы Бүребай менән Күсәрбай йән-фарман ярышып килә, бер бейәнән тыуған аттары ҡолаҡҡа-ҡолаҡ килеп сабалар. Шулай ҙа, Бүребай атына йышыраҡ һуғып, шәберәк һөрән һалғас, аты алға һурылып сыға, һәм егет дүртенсе бәйгене — ҡолға башындағы йәйә менән уҡты — эләктереп алырға өлгөрә. Тап ошо мәлдә Күсәрбай ҙа семәрләнгән көмөш тотҡалы ҡылысты һыпыра тартып ала. Улар артынса Ҡарабайҙың замандашы, күптән инде дала уйын-көлкөһөнән һыуынған, һунарсылыҡты ташлаған Муйнаҡ аҡһаҡал, батырҙың иҫтәлеген хөрмәтләйһе килеп, ҡара ат өҫтөндә саба. Ул үҙ өлөшөнә төшкән алтынсы бәйгене — ҡамыш һаплы һөңгөнө — ала һәм, ярһыған атын тыя алмайынса, бәйге ҡуйылған ерҙән алыҫҡа үтеп китә. Шунан һуң. уның йәш кенә улы, сос Байийегет, бәйге алыуҙан өмөттәрен өҙөп тырым-тырағай сабып килеүсе һыбайлылар төркөмөн артта ҡалдырып, аҙаҡҡы бәйге булған ҡалтаны ала. Ҡарабай иҫтәлегенә үткәрелгән бәйге шуның менән тамам була.

Бынан һуң Ҡуҙыйкүрпәс көрәшселәргә бәйге билдәләй. Беренсеһенә кәрмәзин елән ҡуя, икенсеһенә — ебәк бохар билбауы, өсөнсөһөнә — мәрйен теҙелгән ҡама ҡырпыулы таҡыя, дүртенсеһенә — ҡара төлкө менән ҡырпыуланған ҡолаҡсын, бишенсеһенә дәү юлбарыҫ тиреһе билдәләй.

Башҡортса көрәш түбәндәгесә уҙғарыла.

Үҙе менән тәүге алышыусыны еңгән көрәшсе йәнә икенсеһен дә, өсөнсөһөн дә еңгәндән һуң ғына беренсе бүләкте ала. Әммә икеһен еңеп тә, өсөнсөһөн йыға алмаһа, бүләктән мәхрүм ҡала; уны еңгән көрәшсе бүләкте алыр өсөн тағы ике көрәшсене еңергә тейеш. Ошолай итеп, бәйгегә ҡуйылған бүләктәр бирелеп бөткәнсе, көрәш бара.

Йыйынға килгәндәрҙең бөтәһе лә аттарынан төшөп, ҡор булып түңәрәкләп ултырышалар. Бына Ҡуҙыйкүрпәс билдәләнгән бәйгеләрҙе уртаға сығарып ҡуя һәм, көрәштә еңеп сығыусылар ошо бүләктәрҙе алырҙар, тип белдерә. Шул ваҡыт оҙон буйлы Бөркөтбай түңәрәк

уртаһына килеп сыға, билбауын бушата биреп, үҙе менән көрәшергә тейеш кешене көтә башлай. Күп тә үтмәй, киң яурынлы Игелбай, түңәрәктәге халыҡ араһынан сығып, көрәшсе янына килеп баҫа һәм тарамыш ҡулдары менән уның биленән ала. Улар тәүҙә бер-береһен уңлы-һуллы ҡайырғылап, билдәрен һыҡҡылап көс самалашалар. Бөркөтбай, үҙе менән көрәшеүсегә көсө етерлеген һиҙеп, уны йәһәт кенә күтәреп алып, янбашы аша ергә ташлай. Шуның менән ул тәүге еңеүгә ирешә. Еңелеүсе халыҡ араһына инеп китә, еңеүсе үҙ урынында ҡалып, икенсе көрәшсенең сығыуын көтә. Инде таҫыллы йәш егет Төлкөбай Бөркөтбай менән алыша башлай, әммә бөтә таҫыллығын, көсөн һалып ҡараһа ла, еңелеп сығып китә. Ә еңеүсе өсөнсө көрәшсене көтә, уны ла йығып кәрмәзин еләнде алмаҡ була. Халыҡ аранан тығыҙ тәнле бәһлеүән Батырғолдо һайлап сығарып, Бөркөтбай менән көрәшергә ҡуша, ләкин ул ҡарышҡан була, еңелеүҙән ҡурҡҡандай, уртаға сығыуҙан тартына. Ахырҙа, халыҡ бик һорағас, күҙҙәрен ергә теклəп, ҡыйыр-ҡыймаҫ ҡына һын менән уртаға сыға, ә үҙе батырҙарса ҡыйыулыҡ менән Бөркөтбайҙың билбауына йәбешә. Ике бәһлеүән, уртала өйөрөлөп йөрөп, көс һынашалар. Береһе таҫыллыҡ менән алдырмаҡсы булһа, икенсеһе шунда уҡ үҙ алымын ҡаршы ҡуя. Шулай итеп, улар бик оҙаҡ алышалар, алыша торғас, ҡаҙанға һалынған ит бешеп сығырлыҡ ваҡыт үтә. Инде уларҙың ҡарыуҙары ҡайтып, ҡулаяҡтары талыға, таҫыллыҡтары бөтә, хәйлә тигән нәмә лә ҡалмай, шулай булһа ла береһе лә бирелмәй: Шул ваҡыт Ҡуҙыйкүрпәс менән уҙамандар, көрәште туҡтатып, тәүге ике бәйгене — кәрәмзин елән менән ебәк билбауҙы — икеһенә бүләк итеп бирергә булалар.

Шунан һуң Ҡуҙыйкүрпәстең ҡорҙашы Алдар менән Муйнаҡ улы — сабышта һуңғы бәйгене алған сос Байыегет килеп сыға. Улар алышалар, бөтә көстәрен һалып бер-береһен йығырға тырышалар. Көрәштә берҙәй оҫта, берҙәй үк сос булған был егеттәр ике яҡтан да ниндәй генә йылғырлыҡ, ниндәй генә алым ҡулланмайҙар! Аҙаҡ килеп, Алдар янбашын күтәрергә теләгән кеше булып, Муйнаҡ улын алдай, тегенеһе быға ҡаршы яуап ҡайтарыуға, Алдар йәһәт кенә бер аяғы менән тубыҡланып, Байыегетте үҙе аша алып ташлай. Уның уры-

нына ат сабышында бүләккә йәйә менән уҡ алған Бүребай сыға. Ул, үҙенән алда көрәшеүсенең хәйләнән еңелеүен күргәс, Алдарҙың үҙен дә шул юл менән еңмәксе була, ләкин барыбер үҙе алдана. Бүребайҙың был уҫал уйын һиҙеп ҡалған Алдар уны үҙенә яҡынайтырға бирмәй, башын уның күкрәгенә, тубығын ҡорһағына терәп, иңбашына күтәреп алған көйө салҡан һала, шунан үҙе, майҙан уртаһында ҡалып, хәл йыйырға ултыра. Иллә-мәгәр Бүребайҙың ҡустыһы Күсәрбай уға оҙаҡ ял итергә бирмәй, янына килеп, ҡыйыуланып билбауына йәбешә, ныҡ итеп билен һыға, үҙе унан байтаҡ көслө булғанлыҡтан, инде арыған Алдарҙы тирә-яҡҡа аңһат ҡына борғолай башлай. Ә көрәштең бөтә таҫыллығын, алымын яҡшы белгән Алдар Күсәрбайға үҙен күтәрергә ирек ҡуя, уны шул юл менән хәлһеҙләндермәксе, ә үҙе хәл йыймаҡсы була. Шулай ул Күсәрбайҙы албырғатып салҡан йығыла һалып, елкәһе аша ергә шул саҡлы ныҡ бырғый, тегенеһе хатта һуштан яҙа. Алдар, халыҡтың шау-гөр килеп маҡтауы аҫтында һикереп тороп, дуҫының ҡулынан йәнә бер бәйгене — мәрйен теҙелгән ҡама ҡырпыулы таҡыяны — ала. Шунан һуң майҙанға урта йәштәге көрәшсе, баҙыҡ кәүҙәле Көслөбай батыр сыға, аяҡтарын кирә баҫып, бәһлеүәндәрҙе үҙе менән көрәшкә саҡыра. Уның бик көслө икәнен белгәнлектән, бер кем дә ҡаршы сығырға тәүәккәллек итмәй. Халыҡ араһынан оҙаҡ һайлағандан һуң, үҙе менән бер йәшле, берҙәй батыр, әммә көрәштә бик откор булмаған Арыҫланбай уртаға сыға. Улар билбауҙарынан тотошоп көрәшә башлайҙар; бер-береһенең билен һығышып, күтәрешеп ҡарайҙар, ләкин аяҡтарын ерҙән айыра алмайҙар, бары тик бүртенгән биттәренән, бөтә тәндәренән соролдап тир генә аға. Шул саҡлы ныҡышып ҡарыулашыуға асыуы ҡабарған Көслөбай ҡулдарын үҙенә бер оҫталыҡ менән Арыҫланбайҙың яурындары аша ташлап, башын ҡултығы аҫтына ҡыҫа, шулай итеп тегенең бөтә көсөн ала; шул ерҙә уны арҡыры тотоп, баштүбән юғары күтәрә лә арҡаһы менән үҙ башына һала. Шунан һуң инде, үҙ егетлеген күберәк күрһәткеһе килеп, уны баш осонда бер нисә тапҡыр өйөрөлдөрә лә ергә бәрә, ә үҙе бер ни булмағандай аяғүрә тороп ҡала. Көслөбайҙың сослоғона, көсөнә хайран ҡалған майҙан халҡы бына ошо бер тапҡыр еңеүе өсөн

генә лә уға дүртенсе бүләкте — ҡара төлкө менән ҡырпыуланған ҡолаҡсынды — бирергә була, сөнки быңдағыларҙан уны бер кем дә еңә алмаясағы асыҡ була.

Көсләбай был бүләкте алһа ла, юлбарыҫ тиреһе өсөн әле көрәш булмағанын күреп, майҙандан китмәй, үҙенә ҡаршы көрәшсе сығыуын көтә. Шул ваҡыт уҙамандар менән бөтә халыҡ, атаһының иҫтәлеге хөрмәтенә Ҡуҙыйкүрпәс тә көрәшһен, Көсләбай менән көрәште ул бөтөрһөн, тип бер тауыштан ҡысҡыралар. Ә йәш батыр кеселеклек күрһәтеп, тәүҙә бынан баш тарта, әммә халыҡ һүҙен ергә йыҡмай, ахырҙа, ирекһеҙҙән уртаға сыға һәм Көсләбай менән алыша башлай. Ҡуҙыйкүрпәстең таҫыллы һәм көслө икәнен, йәшлек өҫтөнлөгөн дә белгән Көсләбай үҙенең тәүәккәллегенә эстән үкенеп тә ҡуя, шулай ҙа көрәштән баш тарта алмай. Ул Ҡуҙыйкүрпәстең билбауынан тотоп ала, икәүләп көс һынаша башлайҙар. Урта йәштәге батыр бөтә көсө менән йәш батырҙың билен шул саҡлы ҡыҫа, егеттең бөтә тәненән тир сығып, күҙҙәренә йәш эркелә. Ул үҙе лә Көсләбайҙың ҡабырғаларын шытырҙатҡансы ҡыҫа, хатта тегенең тыны ҡыҫыла, дауылға бөгөлгән имән һымаҡ, ах та ух килә башлай. Ошондай ныҡышмалы көс һынашҡандан һуң беренсе алымды Ҡуҙыйкүрпәс яһай. Ул Көсләбайҙы күкрәгенә ҡыҫып алып, аяҡтарын ерҙән айыра ла өйөрөлдөрә башлай, әммә өлкән көрәшсе аяҡтары менән уны ҡыҫып алып, үҙен юғары күтәрергә ирек бирмәй. Шунлыҡтан йәш батыр уны йәнә ергә төшөрә. Көсләбай иһә, аяҡтары ергә тейеү менән, Ҡуҙыйкүрпәсте иң башы аша ергә алып ташламаҡсы булып, яурыны менән күкрәге аҫтына инә лә уны үҙенә табан тарта башлай, йәш батыр инде еңелер төҫлө булып күренә, ләкин күҙ асып-йомғансы ул аяҡтарын артҡа табан терәй биреп, Көсләбайҙы күтәреп ала һәм, башы өҫтөнә салҡан һалып, артҡа ырғыта. Шуның менән ул атаһы ҡәберендәге көрәште бөтөрә.

Хайран булып ҡарап ултырыусыларҙың бөтәһе лә ҡыуаныстарынан һикерешеп торалар, йәш батырҙың оҫта көрәшсе булыуын маҡтайҙар, күрһәткән батырлығы өсөн юлбарыҫ тиреһен килтерәләр. Әммә Ҡуҙыйкүрпәс быны алыуҙан баш тарта, сөнки ул: мин Көслө-

байҙы көсөм, оҫталығым менән түгел, уңай тура килгәнлектән генә еңдем, бүләкте лә атайым иҫтәлеге хөрмәтенә көрәшеүселәр өсөн генә ҡуйҙым, ә үҙем инде, бөтә кеше хөрмәт итеп, ихлас күңелдән яратҡан кешенең улы булғаным өсөн дә бик ҡәнәғәтмен, ти. Шулай ҙа был һуңғы бәйге минең ҡарамаҡҡа бирелә икән, мин уны, Көсләбайҙан еңелһә лә, бүләккә лайыҡ булған Арыҫланбайға бирер инем, тип һүҙен бөтөрә.

Ҡуҙыйкүрпәстең был кеселеклегенә, мәрхүм атаһының изге тупрағын хөрмәтләүенә тағы ла ныығыраҡ һоҡланған халыҡ Арыҫланбайға, еңелһә лә, юлбарыҫ тиреһен бирергә тигән һүҙен хуплай.

Йәш батыр мәрхүм атаһы Ҡарабай хөрмәтенә батырлыҡ күрһәтеүселәргә, йыйылған бөтә халыҡҡа ихлас күңелдән рәхмәт әйтә һәм, йәйләүгә ҡайтып, иҫкә алыу көнөн табын ҡороу менән бөтөрөргә саҡыра. Быны ишетеү менән барыһы ла аттарына менә, Ҡуҙыйкүрпәстең тирмәләренә ҡарай юл тота. Унда бөтәһен дә әҙерләп көтөп торған Алтыша, халыҡты ҡаршы алып, ҡыҫтай-ҡыҫтай һыйларға керешә, ҡунаҡтарҙың һәр ҡайһыһы мәрхүм ире Ҡарабайҙың яҡын дуҫы, юлдашы, серҙәше булғанға, уларҙан итте лә, ҡымыҙҙы ла йәлләмәй. Ҡунаҡтар ашап-эсеп ҡанғас, һый-хөрмәт күрһәткәне өсөн хужа ҡатынға ысын күңелдән рәхмәт уҡып таралышалар.

Ҡуҙыйкүрпәс, әсәһе менән яңғыҙ ҡалғас, атаһы ҡәберендә батырҙар ярышы нисек үтеүен һөйләп бирә. Мәрхүм иренең изге тупрағы хөрмәтенә һуңғы бурысын үтәгән Алтыша аҡтыҡҡы күҙ йәшен ҡоя, әммә был инде йөрәктәге ҡайғыны бүҫкәрткән йәш, бер-береһенә тоғро булып ғүмер итеүҙән ҡәнәғәтләнеүҙе күрһәткән йәш була. Алтыша улына ла: һин дә атайың кеүек намыҫлы һәм киң күңелле булып ғүмер ит, иҫән сағыңда ла, үлгәс тә ватандаштарың хөрмәт менән иҫкә алырлыҡ йәшә, тип нәсихәт уҡый.

Маянһылыуҙы ғына уйлап йөрөгән Ҡуҙыйкүрпәс уны нисек эҙләп табырға икән, тип баш вата башлай, тик әсәһен яратҡанлыҡтан ғына, уның ихтыярынан тыш был эшкә тәүәккәллек итә алмай. Бер нисә көндән һуң ул әсәһенән: атайымдың теләген үтәп, Сарыбай ҡыҙына әйләнеүҙе үҙемдең бурысым һанайым, шуға һин рөхсәтеңде

бирер инең, ти. Бер яҡтан, ошо бурыс уға тынғы бирмәүен, икенсе яҡтан, бигерәк тә Маянһылыуҙы өҙөлөп яратыуын, унан башҡа йәшәй алмауын белдерә. Сарыбай кире ҡаҡҡандан һуң, ул Маянһылыуҙы бөтөнләй онотҡандыр инде, тип уйлаған Алтыша улының шундай өҙөлөп әйткән һүҙҙәренә аптырап ҡала. Әммә унын мотлаҡ ошондай уйға килеүен күргәс, ҡуй, был уйыңды ташла, улым, тип өгөтләргә керешә. Шундай алыҫ ерҙә Сарыбайҙарҙың дошманлығы арҡаһында әллә ниндәй бәлә-ҡазаға юлығыуың бар, ти. Шунан һуң, ҡөрьәндә яҙылғанса, балалар ата-әсәләренә буйһонорға тейешле булыуын иҫкәртә. Шуларға өҫтәп, йәнә былай ти:

— Һүҙемде тыңламай, мине ташлап юлға сыға торған булһаң, шуны бел: һине тапҡан саҡта булған ауырыуым, талыҡтырғыс һағышым йөрәгеңде һурып бөтөрөр, һине бала саҡта имеҙгән һөтөм күкрәгеңде ҡыҫыр. Минең күҙ йәштәрем өсөн тулҡынланып ятҡан күҙ йәш дарьяһы юлыңды киҫер. Ахырҙа, һин күңелен табырға тырышҡан мәрхүмдең үҙ әрүәхе лә, былай ҙа етемһерәгән әсәйеңде ҡайғы-хәсрәт эсендә ҡалдырғаның өсөн, көн һайын төшөңә кереп борсор.

Әсәһенең был һүҙҙәренән һуң күҙенә йәш эркелгән Ҡуҙыйкүрпәс ошо мәлдә Маянһылыуҙы онота, уны эҙләп китеү уйымдан дүнәм, тип һүҙ бирә, әммә әсәһе янынан киткәс тә, биргән һүҙен онотоп, йәнә Маянһылыуҙы уйлай башлай. Ошо тойғолар көрәшендә Ҡуҙыйкүрпәс ни эшләргә лә белмәй. Әсәһенә булған хөрмәт уны тыуған еренән ебәрмәй тота, ә Маянһылыуға булған дәрт уны донъя ҡыҙырып ҡыҙҙы эҙләп сығып китергә әйҙәй. Оҙаҡ уйлағандан һуң икенсе уй еңә һәм йәш батырҙы әсәһенә әйтмәй сығып китерегә мәжбүр итә.

Ҡуҙыйкүрпәс Алдар дуҫы менән һунарға барырға тип рөхсәт һорай, ә Алдар иһә унын был уйын әле белмәй. Шулай уҡ быны һиҙмәгән әсәһе лә юлға ни теләһә, шуның бөтәһен дә биреп, улын һунарға оҙата. Ҡуҙыйкүрпәс йылҡы өйөрөнән иң яҡшы, иң сыҙамлы ат һайлап ала, уға Йондоҙ ҡашҡа тип исем ҡуша, шунан әсәһе менән хушлашып, ҡасандыр атаһы менән Сарыбайҙың төйәге булған Ҡаҙкүлгә ҡарап Алдар менән юл тота. Ошонда ат ашатырға туҡтағас, Ҡуҙыйкүрпәс дуҫына ошо һүҙҙәрҙе һөйләп бирә:

— Алдар! Беҙ бала саҡтан уҡ яҡын дуҫтарбыҙ, шулай ҙа тормошта һыналмаған дуҫлыҡты ныҡ та, ышаныслы ла, тип әйтеп булмай әле. Инде дуҫың, Ҡуҙыйкүрпәсте тынысландыра торған уңайлы ваҡыт килеп етте. Мин иң элек бер һүҙемде лә кире ҡаҡмай, ни һораһам, тик шуны ғына үтәргә ант итеүеңде һорайым, — ти.

Дуҫының яҡшы күңелле икәнен белгән Алдар, минән бер төрлө лә ғәҙелһеҙлек йәки яманлыҡ талап итмәҫ, тип ул ни генә ҡушмаһын, шуны һис һүҙһеҙ үтәргә ант итә.

Ҡуҙыйкүрпәс һүҙен дауам итә:

— Һин атайымдың миңә Сарыбай ҡыҙы Маянһылыуҙы алып бирергә теләүен беләһең. Сарыбай уға дуҫтарса һүҙен биргән. Шуға ышанып, атайым мине бала саҡтан уҡ Маянһылыуҙы үҙ кәләшем тип атарға өйрәтте. Беҙ бер-беребеҙҙе бер тапҡыр ҙа күрмәһәк тә, мин Маянһылыуҙы, ә ул мине яратты. Беҙҙең ата-әсәләребеҙҙең дуҫлығынан, татыу йәшәүенән килгән ошо ғәҙәт ахырҙа минең үҙ ғәҙәтем булып китте. Әммә Сарыбай, атайым үлгәс тә уның менән булған дуҫлығын ойотоп, мине ек күрә башланы. Уның ҡарашы үҙгәрҙе, минең йөрәгем иһә шул көйө ҡалды. Ҡыҙы Маянһылыуҙы миңә биргеһе килмәй, ә мин унһыҙ йәшәй алмайым. Шулай, дуҫҡайым! Инде Маянһылыуҙы эҙләп китәм һәм табырмын да. Әгәр ул атаһы тарафынан Айкара солтанға көсләп бирелә торған булһа, минең менән ҡасырға риза булыр, ул саҡта миңә үҙ йөгөмдө алып ҡайтыу ауыр булмаҫ, әгәр мине онотоп, ҡасып китергә риза булмаһа инде, үҙен ек күрермен һәм тиҙ арала әйләнеп ҡайтырмын. Мин әле һиңә үҙемдең уйҙарымды, шулай уҡ эштең ҡалайыраҡ тороуын ғына әйтеп бирҙем. Һинең дуҫлығыңа таянып өмөт иткән төп йомошом шунан тора: һин әсәйемдең мине бик яратыуын, ә минең уны нисек хөрмәт итеүемде яҡшы беләһең. Ул минең бер үҙемде ят һәм алыҫ илгә ебәрергә һис ҡасан да ризалығын бирмәҫ ине. Шунлыҡтан, мин уға әйтмәй генә китергә булдым. Инде һинән шуны үтенәм, хәҙер үк ҡайт та минән ишеткәндәреңде бөтәһен дә әсәйемә һөйләп бир; минең урыныма ҡалып, үҙ улы кеүек үк, уға хәстәрлек күрһәт, бигерәк тә мин киткәс бошона ҡалһа, ҡайғыһын тарат. Маянһылыуҙы эҙләп яратыуымды, атайым-

дың теләген үтәргә бурыслы булыуымды үҙенә төшөндөр; шуның менән унын алдында минең ғәйебемде кәметеп, оҙаҡламай ҡайтыуымды әйтеп, өмөтләндер.

Унын был уйын көн элгәре белмәгән Алдар үҙенең ант итеүенә үкенеп тә ҡуя. Ҡуҙыйкүрпәсте бөтә күңелдән яратҡанлыҡтан, дуҫынан айырылып ҡалғыһы ла килмәй, яңғыҙына ҡурҡыныс булмаһын өсөн, үҙен дә бергә алып барыуын һорай. Әммә Ҡуҙыйкүрпәс, дуҫының биргән антынан файҙаланып, уға һөйләргә лә ирек бирмәй. «Мин Маянһылыуҙы бер үҙем ятатам икән, бер үҙем алып ҡайтырға тейешмен, ебегән егет кенә бүтәндәр ярҙамына һалыша, ә мин ундайҙарҙан түгел! » — тип, ҡырт киҫә. Шулай итеп, дуҫтар күҙҙәренән йәш ағыҙып хушлашалар ҙа айырылышалар.

Алдар үҙ дуҫының йомошон нисек үтәргә икән, әсәһен ҡапыл ҡайғыға ҡалдырмаһам ярар ине, тип уйланып ҡайта. Шулай оҙаҡ баш ватһа ла, бер төрлө лә төплө фекергә килә алмай тора. Тыумыштан борғолап һөйләргә яратмаған башҡорт егете дөрөҫлөктө йәшереп, юҡты бар тип һөйләргә баҙнат итмәй. Йәйләүгә ҡайтып төшкәс, ул Алтыша янына инә һәм улы ни ҡушһа, шуның бөтәһен дә түкмәй-сәсмәй һөйләп бирә. Әсәһе был хәбәрҙе тыныс ҡына тыңлай, шунан Алдарҙан улы урынына ҡалып, хужалыҡ эштәрен алып барыуын һорай. Әммә оҙаҡламай унын күңеле бошона башлай. Бәлки, ул үҙ улынан бөтөнләйгә айырылып ҡалғандыр, шуға күрә әсә үкһеп илай-илай ошоларҙы һамаҡлай:

Йәйрәп ятҡан йәйләүем,
Ҡалдың ҡола далаға.
Эс серемде аңлатырға,
Һүҙҙәремде тыңлатырға
Инде кемгә барырмын?
Ҡарабайым ҡәберенә
Түтә һуҡмаҡ һалырмын,
Башҡа төшкән ҡайғымды
Уға һөйләп барырмын.

Һай, дуҫым, йән юлдашым!
Һин үлгәстен көн бөттө,
Миңә ҡара төн етте,
Бар ҡыуаныс юғалды,
Арынмаҫ ҡайғы ҡалды.
Янып һөйгән улын да
Йыуаныс түгел әсәгә:
Минән фатиха һорамай,
Киткән алыҫ ырыуға,
Үҙе һөйгән һылыуға,
Ғүмерлек дуҫ булырға,
Кәләш итеп ҡылырға.

Һай, онотолмаҫ йән дуҫым,
Ишетмәйһең, зарымды,
Хур ҡыҙҙары ҡосағында
Онотҡанһың ҡайғымды!

Бар ҡоштарҙан ҡайғылы —
Оя баҫмаҫ кәкүктер.
Ул оя ла яһамай,
Балалар ҙа сығармай;
Шуға йәйҙең яртыһын
Күкләп йөрөй, ҡаңғырып;
Тиң-тоштарым араһында
Иң бәхетһеҙ тол ҡатын,
Шулай көн-төн ҡайғырып,
Дала гизәм ҡаңғырып.

Юҡтыр батыр ирем дә,
Һөйгән улым сит ерҙә,
Күргәнем юҡ килен дә...

Ҡуҙыйкүрпәс булмағас,
Ябығып ҡалды йылҡылар,
Көтөү-көтөү һыйырҙар
Бер төптән һыу алдылар;
Имсәктәре ҡатҡанға,
Һауып булмай уларҙы;
Ғүмере кәртә белмәгән
Оҙон йөн һарыҡтарҙың
Ваҡ бөҙрәһе юғалды.

Ошо ҡаты ҡайғымдан,
Һөйгән улым ҡайтҡансы,
Усағыма ут алмам.
Ҡаҙанымды тут баҫһын,
Бешерергә ит һалмам;
Бысаҡтарым тупайһын,
Һалмаға ҡалъя тураһам.
Һыйырҙарымды һаумам,
Бешмәмен ҡаймаҡ та,
Кәрәк түгел ҡорот та.
Май яҙырға һауыт юҡ:
Ҡорғаҡһыған һабалар,
Бешкәктәрем һындылар,

Йыйған ҡаймаҡтарыма
Саң-туҙандар ҡундылар.

Ағыҙытмамын бейәләрҙе,
Миңә ҡымыҙ ниңә ул?
Ҡымыҙ эсер эшем юҡ.
Күңел китек, яңғыҙ саҡта
Уны бирер кешем юҡ.

Ҡайғыға ҡалған Алтыша ошондай ауыр уйҙарға сумып йөрөй башлай, ә был ваҡыт улы Ҡуҙыйкүрпәс ҡаҙаҡ далалары буйлап Сарыбай ауылына табан юл тотоуында була. Оҙаҡламай уның йәйләгән еренә барып етә, тик унда Сарыбай менән ғаиләһен генә түгел, уларҙың ҡайһы яҡҡа күсеп китеүҙәрен һорашырлыҡ кеше лә таба алмай аптырап ҡала. Ул Сарыбайҙан ҡалған йәйләү урынын тирәләп ике тәүлек буйы туҡтауһыҙ йөрөп сыға, ләкин бынан бер файҙа ла булмай. Өсөнсө көндә лә эҙләүен башларға ғына тип торғанда, ҡапыл теге әүлиә ҡарт килеп сыға. Ҡуҙыйкүрпәсте туҡтатып, ул ошо һүҙҙәрен әйтә:

— Ҡарабай улы! Бында Сарыбайҙы табырға өмөтләнеп юҡҡа ғына ваҡытыңды әрәм итәһең. Ул хәҙер Амударья тамағында йәйләй. Унан, хан менән һүҙ ҡуйышыу буйынса, туй уҙғарыу өсөн оҙаҡламай Ҡараһыуға күсәсәк. Инде һиңә шунда тиҙерәк барып, әйттерелгән Маянһылыуыңды күрергә кәрәк. Был бик алыҫ юл, етмәһә уны үтеүе лә бик ҡыйын: теге ваҡытта һеҙ үлтергән Дейеү пәрейенең тумасалары һине һәләк итергә, үҙ уйҙарын һис кисектермәй бойомға ашырырға ант иткәндәр, иллә-мәгәр һин, улым, ҡаушап ҡалма, ныҡ бул, Мөхәммәттең ярҙамына таян. Миңә иһә инде ризығым бөтөп, әжәлем килеп еткән, һиңә артабан ярҙам итә алмам, һиңә ярҙам күрһәтһен өсөн, тик шәфҡәтле Мәскәй әбейгә нисек барырға юл өйрәтеп кенә ебәрә алам. Ул бынан ун биш көнлөк юлда, ҡибла яғында тора. Шул әбей һиңә, Сарыбайҙы нисек эҙләп табырға кәңәш итеп, фатиха бирер. Мине, теге донъяға китергә әҙерләнгән һәм ожмахта иманлы кешеләр өсөн тәғәйенләнгән хур ҡыҙҙары араһында йәшәр алла бәндәһен, Мөхәммәт ҡушҡанса, йөҙөм игенән ҡиблаға ҡаратып ерлә.

Ошо һүҙҙәренән һуң ук ул ятып йән биргән.

Ҡуҙыйкүрпәс әүлиәнең теләген тулыһынса үтәй — уны үҙе һорағанса итеп ерләй, шунан ҡәберенә баш эйеп, Мәскәйҙе эҙләп ҡиблаға ҡарай китә.

Юлда уға йыртҡыс янауарҙар ҙа, кейек йәнлектәр ҙә осрай. Йыртҡыстарҙы ул, һунарға һәүәҫ егет булараҡ, үлтерә[12], йәнлектәрҙе иһә, уҡ атып йәки атта ҡыуып етеп, ирмәк өсөн ҡамсыһы менән һуғып үлтерә, ҡайһы берҙә, өйҙән алып сыҡҡан аҙығы бөткәнлектән, уларҙы тотоп бешереп ашай. Йондоҙ ҡашҡаһын ашатырға туҡтаған саҡтарында, атып алған боландың, ҡоралайҙың йәки ҡуяндың тиреһен тунап ботарлай ҙа ите көймәһен өсөн тоҙлоҡ һибә-һибә шешкә ҡаҙап ҡура. Шулай итеп, үҙенә киске аш әҙерләй, һәйбәтләп ашап туйғандан һуң аҫтына серге түшәп, башы аҫтына күпсеген һалып, таң атҡансы татлы йоҡоға сума. Хәүефһеҙлек өсөн йоҡо алдынан ҡылысып эргәһенә, ә ҡамсыһын, әүлиә күрһәткән юлдан яҙлыҡмаҫ өсөн, туп-тура ҡиблаға ҡаратып һалып ята. Иртән торғас, ошо билдәһенә ҡарап тағы ҡибла яҡҡа юл тота. Ун бишенсе көндә ул әҙәм менә алмаҫ тауҙар янына килеп етә. Дүрткел мөйөшкә оҡшаған был тауҙарҙың һәр яғы биш-алты уҡ атымы оҙонлоҡта була. Егет һоҡландырғыс тауҙар теҙмәһенә ғәжәпһенеп ҡарап торғандан һуң, уны урап үтмәксе булып уңға борола. Унының төньяҡ, көнбайыш һәм көньяҡ ҡабырғаһынан урап сыҡһа ла тауҙар араһынан үтерлек бер генә ыҙан да таба алмай. Тауҙарҙың бөтәһе лә гүйә бергә тоташҡан, тик болоттарға тейеп торған түбәләре генә шар төҫлө булып айырылған. Батыр, был тауҙар араһында ни барлығын уйлап та тормайынса, ары китмәксе була, әммә күңеле низер һиҙенеп, көнсығыш яғынан да урап үткеһе килә. Шул яҡҡа табан боролғас, ул тауҙар араһындағы еккә ағып ингән бер йылғаға күреп ҡала.

Йылғаның ярҙарына, ҡыл тартҡандай теҙелеп, ике рәт булып ағастар үҫкән, Ҡуҙыйкүрпәс, былар әҙәм балаларының оҫта ҡулдары менән ултыртылғандыр инде, тип уйлай. Шул ерҙә ул йомшаҡ үләнлектә утлап йөрөгән йылҡы өйөрө менән һыйыр, һарыҡ көтөүҙәрен күрә, үҙенең аты лә өҙлөкһөҙ шул үләнгә һуҙыла башлай, йылға тамағы-

на яҡын килгәс, үтеп сығырлыҡ бер генә һуҡмаҡ та таба алмай, сөнки йылға кәштәләнеп торған ике ҡая араһына шау-гөр килеп ҡаты ағып ята икән. Ҡыйыу егет, бынан нисек үтергә икән, тип оҙаҡ уйлап та тормай, эйәренең айылын бушатып, йылға ағышына табан төшөп тә китә. Көслө ҡул менән ташланған таш алыҫлығы араны йөҙөп үткәс инде, бер киң аҡланды, шунда ҙур түңәрәк күл булып йәйелеп ятҡан йылғаны, уның өҫтөндә йөҙөп йөрөгән төрлө ҡоштарҙы күрә. Аты менән шул йылғаны саҡ йөҙөп сығыуға, ул күргән ҡоштар ҡолаҡ тондорғос тауыш менән ҡысҡырынырға керешәләр, бынан аты өркөп үрәпсей башлай. Егет атын, үҙе артынан етәкләп аҡлан буйлап бара торғас, алыҫта ҡар кеүек ап-аҡ кейеҙ менән кәпләп ҡоролған бер тирмә күрә. Ауыҙын ыржайтып, күҙҙәренә ҡан тулған ҡот осҡос ҙур бер эт уға ҡаршы туп-тура сабып килә башлай. Ҡуҙыйкүрпәс, ҡындан ҡылысын һурып алып, эттең муйынын өҙә сабырға әҙерләнгәндә генә, эт уға биш аҙым ер етмәҫ борон туҡтап ҡала. Шул ерҙә ул, батырҙың күҙенә ҡарап, үҙ эйәһенә ялағайланған кеүек, ҡойроғон болғай ҙа, күҙ асып-йомғансы боролоп, тирмәгә табан кире сабып китә. Егет, теге әүлиә өҙөп кенә әйтмәһә лә, Мәскәй әбейҙең тап ошонда торғанлығын һиҙенә. Ул тирмә ишеге төбөндә үҙенә ялағайланып торған этте ҡабат күрә. Бының яҡшылыҡҡа икәнен төшөнөп алған батыр:

— Рөхсәтме? — тип тауыш бирә һәм ҡыйыуланып тирмә эсенә инә. Инһә, ергә түшәлгән бохар келәме өҫтөнә һалынған сәхтиән мендәр өҫтөндә Мәскәй ултыра. Уның ҡиәфәте уҫал түгел, төҫкә ҡарт күренһә лә, әле бәлйерәмәгән. Сәстәре, ҡыҙ икәнлеген белдереп, ваҡ толомдарға бүлгеләнеп үрелгән. Өҫтөндәге күлдәге ап-аҡ, ҡулындағы тиҫбе төймәләрен тарта-тарта ауыҙ эсенән генә шыбырҙанып ултыра. Ҡуҙыйкүрпәс килеп ингәс тә унан иҫәнлек-һаулыҡ һораша, уға баштан-аяҡ күҙ йүгертеп сыҡҡас:

— Минең һил торлағыма Ҡарабай улын килтергәне өсөн бөйөк пәйғәмбәребеҙгә рәхмәт. Ултыр, улым, тыныс бул! — ти.

Шунан ул үҙенең Солтоҡҡош исемле баяғы этен саҡырып алып: «Һелкен, этем, һелкен! » — тип өс серле һүҙ әйтә. Эт, тирмә уртаһына

сығып киләм өҫтөнә баҫа ла, йөндәрен көҙрәйтеп, һелкенергә тотона, шул ваҡыт уның, йөндәре араһынан ап-аҡ бойҙай ҡойола башлай. Мәскәй, урынынан тороп, уны йыйып алып ҡаҙанға һала, өҫтөнә таҙа һыу ҡойоп, шунан уға май, ҡорот өҫтәп ҡурмас бешерә. Ҡунағы алдына ҡаймаҡтың сей һөттән дә, бешкән һөттән дә айырылғанын ҡуя, шулай уҡ әсе ҡатыҡ килтереп айран яһай, шул айран менән ҡымыҙҙы дәү-дәү туҫтаҡтарға һалып ҡунағының ашап-эсеүен һорай, ә үҙе бүтән яҡшыраҡ һый ҡуя алмағаны өсөн ғәфү үтенә. Миңә ит ашарға ярамай, шуға ит-маҙарым юҡ, ти. Шунан һуң ул Ҡуҙыйкүрпәстең мәрхүм атаһы хаҡында һөйләшә башлап, ошо һүҙҙәрен әйтә:

Үҙ ырыуҙаштарымдан атайың хаҡында күп маҡтау һүҙҙәре ишеткәнем бар, уны белмәгән саҡта ла үҙен бик ҡәҙер итә инем. Ул үҙе лә һәр төрлө мосолманды ихлас күңелдән ярата ине, кешегә гел генә ҡунаҡсыллыҡ күрһәтер, аш-һыуын аямаҫ, ҡомһоҙ булмағанлыҡтан, кешегә барынса ярҙам итер ине; һәр кемде яҡын күреп яратҡанлыҡтан, уны кәңәшһеҙ ҡалдырмаҫ, хуш күңелле булғанға күрә, кешеләр менән бик татыу йәшәр ине. Был сифаттар батыр исемен йөрөтөргә лайыҡ булған хаҡ мосолманда ғына булырға мөмкин. Бындай кешене мин биш йөҙ йыллыҡ ғүмеремдә үҙ ырыуҙаштарым араһында күргәнем булманы, хатта ундай әҙәмдәр тураһында ишеткәнем дә юҡ. Күптәрҙе батыр тип йөрөтәләр, иллә-мәгәр уларҙың береһе лә был исемгә лайыҡ түгел; ундай батырҙарҙың барлыҡ даны алдашыуҙан, маһайыуҙан, ҡомһоҙлоҡтан, барымтаға йөрөүҙән тора. Тап бына ошондай холоҡло Сарыбай батыр һине яратмаған, маһайыуынан яҡшылыҡты онотоп, ҡыҙын һиңә биреүҙән баш тартҡан, үҙ файҙаһын ғына күҙәтеп, уны хан улына бирергә булған, Һин иһә, улым, атайыңдың юлынан барып, уның менән бер тиң дан ҡаҙанырға тейешһең, шулай ҙа яҡшылыҡта унан уҙҙыра алмаҫһың. Килер быуын, һеҙҙең икегеҙҙе лә уҙамаңға һанап, данығыҙҙы оҙаҡ йылдарға һаҡлар. Ҡурайсылар һеҙҙең маҡтаулы эшегеҙҙе йырлап-көйләп ырыуҙан-ырыуға еткерерҙәр, халыҡ уларҙы ярыштыра-ярыштыра шатланып тыңлар. Аҡһаҡалдарҙың һеҙҙең хаҡта һоҡланып һөйләгән һүҙҙәре һис ваҡытта тынмаҫ. Бер генә әсә лә балаһын, Ҡарабай батырҙай бул, тип иркәләмәй тороп имеҙмәҫ;

бер генә ата ла улын атҡа мендергән саҡта, Ҡарабай батыр атын ошолай йөрөтөр ине, тип әйтмәй ҡалмаç. Йәки уның, ҡулына йәйә биргәндә, Ҡуҙыйкүрпәс йәйә керешен бына ошолай тартыр булған тип әйтер. Батырмын тигән кешенең эшләгән берәй эшен Ҡарабай эшләгән эшкә оҡшаталар икән, был инде уның өсөн ҙур бүләк булыр. Нәçел-нәçелгә ҡалырлыҡ яҡшылыҡ менән уҙғарылған ғүмер бына ошолай була ул, улым! Ә быларҙың бөтәһен дә һин асығыраҡ күрһен өсөн бөйөк пәйғәмбәребеҙ миңә бөтә киләсәкте тылсым көсө менән күрһәтеп бирергә ҡушты.

Мәскәй, батыр егетте тауҙағы өс ҡорос йоҙаҡ менән бикләнгән баҡыр ишекле мәмерйә янына алып бара. Ул шыбырҙап өс һүҙ әйтеүгә йоҙаҡтар төшөп, ишек яман шығырҙап шар асылып китә. Мәмерйәнең алғы өлөшөнә ингәс, Мәскәй батырҙы шунда ҡалдыра ла үҙе, икенсе ишекте асып, ары үтә, ә уның артынса ишек шарт ябылып ҡала. Оҙаҡ та тормай, өçтөндәге аҡ күлдәген алмаштырып оҙон ҡара күлдәк кейгән, ҡара бөркәнсек ябынған, бер ҡулына тиçбе, икенсеһенә тәмле еçтәр сығарып төтәп торған һауыт тотҡан әбей кире килеп сыға. Ишек тирәһендә Ҡуҙыйкүрпәсте лә биш тапҡыр төтәçләп алғас, егеттең күҙҙәрен бәйләй, шунан ҡулынан етәкләп мәмерйә эсенә индерә. Унда егеттән аңлайышһыҙ бер нисә һүҙ әйттереп, күҙҙәрен аса. Шул ерҙә Ҡуҙыйкүрпәс ғәҙәттән тыш күренеште күреп, таң ҡала. Был мәмерйәгә ҡояш нуры инмәй, көмбәҙле түшәменә ике рәт булып аçылған һигеҙ ҡәндил менән яҡтыртыла икән. Ҡаршы стенала тирәһе ынйы һәм аçыл таштар менән йөрөтөлгән дүрт мөйөшлө шыма таҡта тора. Уның һәр яғы өсәр аҙымдан ашыуыраҡ. Таҡта шул ҡәҙәр шыма булғанлыҡтан, нур һибеп ялтырап тора. Бөтәһенән элек батырҙы ғәжәпләндергән нәмә шул була: янып торған ҡәндилдәр, шулай уҡ мәмерйә эсендәге барлыҡ нәмә ошо таҡтала сағылып күренә башлай, ул унда Мәскәй әбей менән үҙен дә күрә. Ул тура баçып тора икән, унда ла үҙен тура баçҡан көйө күрә, эйелһә, йөрөһә, боролһа инде, таҡтала үҙен шул рәүешле күрә, әйтерһең дә, ул үҙен-үҙе үсекләй. Батыр шулай оҙаҡ шаҡ ҡатып ҡарап тора.

Мәскәй, йылмая биреп, Ҡуҙыйкүрпәсте йөҙө менән таҡтаға ҡарата баҫтырып ҡуя, шунан уның алдына баҡыр табаҡҡа таҙа һыу тултырып ултырта, үҙе өс тапкыр тирәләй әйләнә һәм, ҡулдарын юғары күтәреп, ниндәйҙер аңлайышһыҙ һүҙҙәр әйтә. Шул ваҡыт ҡапыл күк күкрәп, тау ҙа, мәмерйә лә тетрәй, табаҡтағы серле һыу сайпыла башлай, ә аяғөҫтө баҫып тора алмаған егет тубыҡлана төшә. Оҙаҡламай бөтәһе лә һил булып ҡалғас, Мәскәй әбей, Ҡуҙыйкүрпәс эргәһенә килеп, ошо һүҙҙәрен әйтә;

— Улым! Тыныслан да бына ошо серле таҡтаға текләберәк ҡара. Унда күргәндәреңдең бөтәһен дә мин аңлатып барырмын, бер үк артыңа боролоп ҡарайһы булма! Һин боролоп ҡарау менән ер ярылып китер ҙә шунда төшөп мәңгегә һәләк булырһың!

Мәскәй артҡа, иң ҡараңғы мөйөшкә сигенгәс, егет серле таҡтала уға ғәжәп һөйкөмлө ҡарап торған бик һылыу бер ҡыҙҙы күрә. Быны күреүгә батырҙың йөрәге дөп-дөп тибә башлай, йәне күкрәгенән сығып шул ҡыҙға күсер төҫлө тойола, ә бының нилектән икәнен ул үҙе лә белмәй. Бик күпте тоя, әммә бер ни ҙә аңламай, ни теләгәнен үҙе белмәй. Ул, үҙе лә төшөнмәгән ошондай тойғо менән елкенеп, байтаҡ ваҡыт баҫып торғандан һуң, сыҙамлығын юғалтып, алға ташлана һәм ҡыҙҙы ҡосаҡлап алмаҡсы була. Әммә тылсымлы таҡта уны ебәрмәй, егет онотолоп, был күренеш хаҡында һорашмаҡсы булып, Мәскәй әбейгә табан саҡ боролмай ҡала. Шул ваҡыт әбей уның был уйын һиҙеп алып, ҡысҡырып ебәрә:

— Туҡта, дыуамал! Артыңа ҡарама, хәҙер үк үҙеңде упҡын убып алыр. Һин күҙеңә күренгән ҡыҙ хаҡында һорамаҡсы булаһың. Был — һиңә әйттерелгән Маянһылыу. Уның күңеле лә, үҙең күргән йөҙө кеүек үк, бик яҡшы.

Был серле таҡтаның көсө ни саҡлы ғына ҙур булмаһын, унда күренгән һылыу Ҡуҙыйкүрпәстең тойғоһон унан да көслөрәк сихырлай, ул ни ҡәҙәр күберәк ҡараһа, шул хәтле йөрәге нығыраҡ тибә башлай. Әммә ҡаты бәғерле Мәскәй уға туйғансы ҡарарға ирек бирмәй, бер һүҙ әйтеүгә күҙгә күренгән ҡыҙ юҡҡа сыға. Уның урынына Ҡуҙый-

күрпәс ат өҫтөндә баштан-аяҡ ҡоралланған үҙе батыр, йөҙө матур бер егетте күрә.

— Был — һинең буласаҡ ҡатының Маянһылыуҙан тыуасаҡ Барлыбай батыр! — тип аңлата Мәскәй. — Ул атаһы менән олатайына оҡшап, шундай уҡ олпатлы ир буласаҡ. Унының артында баҫып торған тимер күлдәкле ете улына ҡара, улар: Бөрйән, Үҫәргән, Тамьян, Ҡыпсаҡ, Бошмаҫ, Ҡараҡыпсаҡ, Түңгәүер тип аталырҙар. Уларҙан башҡорттарҙың ете ырыуы барлыҡҡа килер; ул ырыуҙарҙың һәр ҡайһыһы үҙҙәренең ана шул башлыҡтары исеме менән йөрөтөләр. Ҡара, ана уларҙың ырыуҙары ҡайһылай ишәйгән.

Ҡуҙыйкүрпәс, бөтә был күренештәрҙе ошо ырыуҙарҙың атаһы булып, ысын күңелдән ҡәнәғәтләнеү менән ҡарай. Ахырҙа, ул ниндәйҙер аңлайышһыҙ сыуалыш күреп:

— Ҡоралланған шул тиклем күп халыҡ ниңә былай мыжғыша икән? Ҡайҙа ҡарама, шунда ҡурҡыныс күрәм. Миңә улар йыртҡыс арыҫландарҙан, ҡанға һыуһаған юлбарыҫтарҙан һаҡланырға әҙерләнгән һунарсылар һымаҡ күренә? — ти.

— Улым! —тип яуап бирә Мәскәй. — Һинең нәҫелдәрең һуғышҡа әҙерләнә.

— Һуғышҡа! — тип ҡысҡырып ебәрә батыр. — Аһ! Минең ундай ҡот. осҡос нәмәне күргәнем юҡ әле. Был саҡлы халыҡ йыйылғас, ул нәмәкәй барлыҡ арыҫлан менән юлбарыҫтарҙан да уҫалыраҡтыр инде.

Мәскәй йәш батырҙың аңһыҙлығына йылмайып ҡуя ла артабан һөйләп алып китә:

— Игелекле Ҡарабай улы! Һуғыштың нимә икәнен һәм уның ни сәбәптән килеп сығыуын төшөнөү кәрәк һиңә. Хаҡ яҙмышы буйынса, һинең ишәйә барған нәҫелдәреңә донъялағы иң көслө аҡ хандың[13] хакимлеге аҫтында йәшәргә яҙған... Күп халыҡты үҙенә буйһондорған был бөйөк хан, үҙ еренең сиген көньяҡҡа табан Аҡ диңгеҙгә[14] ҡойған Раа[15] йылғаһына тиклем киңәйтеп, көнсығыштағы һинең ырыуҙарың йәшәгән Иртыш менән Яйыҡ [10] йылғаһына саҡлы барып етер...

— Минең тоҡомом аҡ хандар хакимлеге аҫтында имен йәшәрме һуң? — тип һорай Ҡуҙыйкүрпәс.

— Бөйөк пәйғәмбәребеҙ шулай ҡушҡан, — тип яуап бирә Мәскәй. — Әммә ете ырыу халҡы был имен тормошто тиҙ генә татый алмаҫ. Яуыз сихырсылар, үҙ теләктәренә бик үк ирешә алмаһалар ҙа, уларҙы ҡырып бөтөрөргә биш тапҡыр ынтылып ҡарарҙар, йәки, һис булмағанда, уларға яуызлыҡ эшләргә тырышырҙар. Хәйләкәр сихырсылар, күрәләтә яу менән күтәрелергә баҙнат итмәй, аҫтыртын эш итеп тоҡомдарыңды ыҙғыштырырға керешерҙәр. Шунан инде башҡорттар ҡотороноп, аҡ ханға ҡаршы ҡорал күтәрмәксе булырҙар. Бына ошо һуғыш була ла инде...

Инде шул болаларҙы башлап ебәреүсе дүрт батырға ҡара. Улар дүртеһе лә ат өҫтөндә. Аҡылдары, батырлыҡтары менән айырылып торған был батырҙар бер-береһенән бик күп йылдарҙан һуң килеп сығырҙар. Һин күреп торған беренсеһе, тимер күлдәк кейеп, уйнаҡлап торған атҡа атланғаны, — Ҡараһаҡал[17] батыр булыр. Ул үҙенең ырыуҙаштарын рустарҙың аҡ ханына ҡаршы ҡотортор. Уларҙың күбеһе аҡ һуғышсыларға ҡаршы һөжүм итер, шул яуҙа ырыуҙаштарыңдың байтағы ҡырылыр, әммә аҡ хан һуғышсыларының көсөнә кемдәр генә ҡаршы тора алһын? Ҡараһаҡал күп кенә хаталарҙан, уңышһыҙлыҡтарҙан һуң үҙенең юлдаштары менән ҡайтанан аҡ хандың хакимлеген таныр.

Уның эргәһендә ултырған икенсеһе — ҡурҡыу белмәҫ Аҡай[18] батыр булыр. Был бик баҙыҡ һәм көслө етәксе. Ул батыр рустарҙың беренсе бөйөк батшаһына ҡаршы ҡорал күтәрер. Был иҫ киткес батыр барымта ваҡытында ҡаҙаҡ батыры Сарығолдан тартып алған ҡылысын ялмап яуға сығыр. Иллә-мәгәр Аҡайҙың көслө ҡулындағы был һоҡландырғыс ҡылыс батыр батша һуғышсыларын кире ҡаға алмаҫ.

Өсөнсөһө — ажарлы Килмәк[19]. Ул атланған юлбарыҫтан көслө, елдән етеҙ аҡбуҙ ат һинең Йондоҙ ҡашҡаң менән тау бейәһе тоҡомонан сығыр. Уға атланыусы үҙенең батырлыҡ өлгөһө менән ырыуҙаштарын рустарҙың тол ҡатын батша һуғышсыларына ҡаршы яуға күтәрер, әммә кемдәр генә алла менән аҡ батшаға ҡаршы тора алһын инде! Килмәк батыр, үҙенең ҡоралдаштары менән бергә еңелеп, уның алдында баш эйер.

Баштан-аяҡ ҡоралланып, алма сыбар арғымаҡ өҫтөндә ултырған дүртенсеһе — ҡыйыу һәм ғәйрәтле Батырша[20]. Был батыр Бөрйәндән башланып киткән бер ырыуы менән рустарҙың ҡыҙ батшаһына ҡаршы баш күтәрер. Бөрйән башҡорттары иһә, күп уңышһыҙлыҡтарға осрағандан һуң, еңелерҙәр...

Инде улым, бөйөк әбей батша хакимлек иткән заманда баш күтәргән башҡорттарҙың бишенсе һәм һуңғы болаларын күр[21]...

Инде беҙҙең батырҙарға ҡаршы йыйылған аҡ һуғышсыларға ҡара...

Ҡарабай улы бығаса үҙе һис күрмәгән икһеҙ-сикһеҙ күп халыҡты күреп, тертләп китә. Бөтәһенең дә бер иш кейемдәре, бер төрлө ҡоралдары, атлылар менән йәйәүлеләрҙең ыҡсым сафтары уны ғәжәпкә ҡалдыра. Рустар сафындағы бөтә нәмәгә ентекләп оҙаҡ ҡарап торғандан һуң, ул ике тәгәрмәс өҫтөндә алып барылған йоморо баҡыр бағаналарҙың нәмә икәнен һорай. Мәскәй, көрһөнөп:

— Аһ, минең улым! — Был ут бөркә торған һәләк иткес мөрйәләр! Уға ҡара саң онтағы менән бер нисә суйын шар һалалар. Шул саңға саҡ ҡына ут тейҙеме — баҡыр бағана йәшен атҡан кеүек дөрһөлдәй ҙә эсенән ҙур йәҙрә атып сығара, был иһә йөҙләп йәки унан да күберәк батырҙы бер юлы ҡырып һала. Донъяла был һәләк иткес көскә ҡаршы торорлоҡ бер ни ҙә юҡ.

Батыр ауыр көрһөнөп ҡуя, уның бите буйлап йәш бөртөктәре тәгәрәп китә. Шунан ул:

— Ул зарарлы ҡара саңды кем уйлап сығарған? —тип һорай.

— Һеҙ үлтергән Дейеү пәрейҙәренең яуыз балалары. Улар Ҡарабай ырыуын ҡырып бөтөрөргә ант иткәндәр. Ошо анттарын үҙҙәренең бөтә мәкерле нәҫел-нәҫәбенә еткергәндәр[22]...

— Изгелекле Мәскәй! — тип ҡапыл ҡысҡырып ебәрә батыр, — тоҡомдарымдың ауылдарын, йәйләүҙәрен аралап, уларға бүләктәр таратып йөрөүсе ни саҡлы яҡшы күңелле кешеләрҙе күрәм мин. Уларҙың изгелекле ҡиәфәттәре мосолман икәнлектәрен күрһәтеп тора. Улар баштарына сәллә урап, әленән-әле тәһәрәт алып, ҡөрьән уҡый-уҡый минең тоҡомдарыма Мөхәммәттең васыяттарын өйрәтә.

— Юҡ, ҡәҙерле Ҡуҙыйкүрпәсем! — ти Мәскәй. — һин уларҙы ырыуҙаштарыңдың дуҫтары тип уйлауың менән бик хаталанаһың. Был кешеләр — һинең ырыуҙарыңды сағып, уларҙың мейеһендә төҙәлмәҫ ағыуҙарын ҡалдырырға ҡырындап килеүсе йылан һымаҡтар.

— Аһ инәй! Ғәфү ит мине, — тип ҡаршы төшә батыр. — һинең, был һүҙҙәреңә ышанғым килмәй минең. Алла менән уның пәйғәмбәренә иман килтергән мосолмандарға былай булырға яраймы һуң? Мин уларҙы күреүгә әүлиә тип белдем.

— Ғәжәп түгел, улым, — ти Мәскәй. — Улар уҙ ҡиәфәттәре менән һинең тоҡомдарыңа ла шулай булып күренерҙәр. Уларҙың аллаһы — табыш, дине — алдау, закондары — тышҡы ғөрөфтәрендә генә, ә выжданында түгел [23]...

Ҡуҙыйкүрпәс тылсымлы таҡтала буласаҡ тоҡомдарының киләсәк көндәренән бик күп күренештәр күрә. Ул аңламағандарҙы Мәскәй төшөндөрөп бара. Ниһайәт, ҡапыл күк күкрәп, тау һәм мәмерйә тетрәп китә, тылсымлы һыу тултырылған табаҡ түңкәрелә, серле таҡта иҙәнгә төшөп селпәрәмә килә. Мәскәй иҫһеҙ булып йығыла, батыр егет тә аяғына баҫып тора алмай.

Бер аҙ ваҡыт үтеүгә, бөтәһе лә тынысланғас, Мәскәй иҫенә килә һәм, шунда уҡ мәмерйәнән сығып, Ҡуҙыйкүрпәскә ошо һуңғы һүҙҙәрен әйтә:

— Улым, бөтәһе лә үтәлде, мин һиңә тоҡомоңдоң киләсәген күрһәтеүемә шатмын. Ошоноң менән минең ғилемемдең бөтөүен, серле таҡтаның ватылыуын алла алдан билдәлән ҡуйған. Ошо ваҡыттан алып яуыз сихырсылар тоҡомдоң маҙаһын боҙорға тәүәккәллек итмәҫ. Инде һиңә Сарыбай йәйләүенә ашығырға ваҡыт, һаҡ бул, пәрейҙәрҙең мәкерлегенә ҡаршы ныҡ тор. Мөхәммәттең ярҙамына таян. Намыҫлы бул, дөрөҫ уйла, ғәҙел эшлә, шул ваҡытта ғына бөтә ҡаршылыҡтарҙы еңеп, үҙеңә әйттерелгән Маянһылыуыңды алырһың. Ғәҙеллек һәр ваҡыт яуызлыҡты еңә.

Мәскәйҙең ошо нәсихәтен алып, үҙе менән хушлашып, батыр килгән юлы менән китә, әммә элеккенән күберәк ҡыйынлыҡ күрә. Ул

йылға ағышына ҡаршы йөҙөргә тейеш була. Юлдың ҡыйынлығы шунда икән. Шулай ҙа ул үҙенә хас ҡыйыулыҡ, йылғырлыҡ менән тауҙар араһынан йөҙөп сығып, көньяҡ менән көнбайыш араһындағы Мәскәй ере буйлап артабан китә.

Ҡуҙыйкүрпәс мәмерйәлә булған саҡта, яуыз пәрейҙәр уға бер ни ҙә эшләй алмаған, сөнки изгелекле Мәскәйҙең тылсым көсө уларҙың көсөн кире ҡағып торған. Хәҙер пәрейҙәр, уның бынан сығыуына ҡыуанып, үҙҙәренең туғандарын үлтереүсенең анһат ҡына башына етмәк булалар. Ошондай яуыз уй менән улар всөнсө көн инде батырға һөжүм итәләр. Егет Мәскәйҙә күргән серле күренештәрҙе, үҙ йөрәгендә урынлашҡан һоҡландырғыс Маянһылыуын уйлай-уйлай үҙ юлы менән бара торгас, ҡапыл аты дыулай, үрәпсеп ҡуршылдай башлай, аяҡтары менән сапсынырға тотона[24]. Ҡуҙыйкүрпәс, тирә-юндә бер нәмә лә күренмәгәс, атының былай ҡотороуына ғәжәпләнеп, уға бер-ике тапҡыр ҡамсы төшөрөп, үҙ юлына бора, ә аты уны тыңламай, ауыҙлығын сәйнәй биреп, бөтөнләй икенсе яҡҡа тарта. Шул ваҡыт ергә ҡуйы томан төшә, тауҙарҙы, бөтә тирә-яҡты ҡаплап ала. Алдындағы юлды күрмәгән ярһыу йондоҙ ҡашҡаһын тыя алмаған батыр туҡтап, эйәренән төшөргә мәжбүр була. Шул ерҙә ул атының һум иттәренең бүре талағандай йолҡоноп бөтөүен күреп, аптырап ҡала. Инде батыр атын бикәргә рәнйетеүенә бик үкенә, сөнки ул уны бөтә мөлкәтенән артыҡ күреп ярата, иң тоғро юлдашы итеп һанай ине.

— Шунлыҡтан, тыңлаусыларым, — тип һүҙен дауам итә хикәйәне һөйләүсе, — һеҙҙең бөтәгеҙ ҙә өҙөлөп һөйгән ҡыҙына барған саҡта юлдың ниндәй оҙон булып тойолоуын яҡшы беләһегеҙҙер. Ул саҡта бик йылдам йөрөүсе иң яҡшы ат та сабан һәм юнһеҙ булып күренә. Ул шәп атлап бара икән, уны юрттырабыҙ; был ғына аҙ: беҙ уны саптырабыҙ; был да етмәй әле: уның ҡоштан да етеҙерәк осоуын теләйбеҙ. Мөмкин булһа, хатта бығa ла ҡәнәғәт булмаç инек, сөнки беҙ ашығабыҙ, ә йөрәгебеҙҙең елкенеүенән йәһәтерәк йөрөп булмай. Ә йөрәге лә, күргәндәре лә Ҡуҙыйкүрпәсте Маянһылыуына ашыҡтырған мәлдә генә, был һылыу тылсымлы таҡтала күҙҙән юғалғаны кеүек, юғалмаһа ярар ине, тип атлығып барғанда ғына, егет йәйәү тороп ҡала.

Хикәйәне тыңлап ултырыусылар, был һүҙҙәрҙән һуң рәхәтләнеп көлөшәләр, һәр кем янында ултырыусыға кәләш алған саҡта үҙ башынан кисергән ирмәк хәлдәрҙе һөйләргә керешә. Шулай итеп, улар һөйләүсегә бер аҙ ял итергә, хикәйәһенең дауамын иҫенә төшөрөргә ирек бирәләр. Инде бөтәһе лә һөйләшеп туйғас, усаҡ ҡыҙыуы кәмей барған һайын эркет ҡайнаған ҡаҙандың бығырҙауы тынған һымаҡ, тауыштар ҙа аҡрынлап тына башлай. Шул ваҡыт бөтәһе лә баш ҡағыу менән сәсәндең мәрәкә һүҙҙәрен хуплайҙар һәм тағы бер тапҡыр көлөп алыуҙары менән уның уйҙары дөрөҫ булыуын белдерәләр, шунан бер тауыштан: «Һай, ирҙең аҫылы! Йөҙ йәшә! » —тип ҡысҡырып ебәрәләр.

Атаһынан шифалы үләндәрҙе таный белергә өйрәнгән Ҡуҙыйкүрпәс томан таралғас та шул үләндәрҙе эҙләп китә. Бер нисә аҙым алға атлауға өҫтө сыбыҡ-сабыҡ менән ҡапланған, йәшел үлән менән күмелтән тәрән соҡорҙар күрә. Шуларҙы һаҡлыҡ менән генә асып ҡараһа, төптәренә ҡағылған ярты һөңгө һабы бейеклегендәге осло имән ҡаҙыҡтарҙы күреп шаҡ ҡата. Бая атын бөтә көсө менән ошо соҡорҙарға табан бороуын уйына килтергәс, батырҙың тәне эҫеле-һыуыҡлы булып китә. Бының Мәскәй әбей иҫкәрткән уҫал сихырсыларҙың мәкерле эше икәнен аңлай. Күрәләтә уға ташланырға баҙнат итмәгән шул яуыздар уның юлы үткән бөтә урындарға ошо соҡорҙарҙы ҡаҙып ҡуйырға булғандар икән. Сихыр көсө менән ҡуйы томан ебәреп, атын өҙгөләү ҙә шуларҙың яуызлығы булған. Дулаған ат үҙенең эйәһе менән ошо соҡорҙарҙың берәйһенә килеп төшһөн өсөн шулай эшләгәндәр улар. Әммә һиҙгер Йондоҙ ҡашҡа үҙен пәрейҙәрҙән талатырға ирек биреп булһа ла эйәһен үлемдән алып ҡалған.

Ҡуҙыйкүрпәс шифалы үләндәр йыйып, шунда үҙе атып алған ҡоралайҙың таҙартылған ҡарыны эсенә һала ла уға һыу тултырып, бөрөп бәйләй. Шунан һуң бәләкәй соҡор ҡаҙый, уның эсенә шул ҡарынды һалып тупраҡ менән бер ая ҡалынлығында күмә лә өҫтөнә ут яға. Шулай итеп, ут аҫтында төшкә тиклем ятҡан үләндәр яҡшылап быҡҡас, уларҙы атының яраларына яба. Шул көндө кискә үк аттың хәле

яҡшыра төшөп, яралары уңала башлай, ә иртәгеһенә инде ул хужаһына хеҙмәт итергә әҙер була.

Иртәгеһе көн, ҡояш ағас бейеклеге күтәрелгәндә, атына атланған түҙемһеҙ Ҡуҙыйкүрпәс, баяғы соҡорҙарҙы урап үтеп, юлға сыға. Юлда барғанда был хаҡта оҙаҡ уйлай, сихырсыларҙың бындай үлемес хәйләне уйлап сығарыуҙарын башына ла килтерә алмай. Эскерһеҙ йәш батыр быны алдан һиҙеү йәки мәкерлеккә мәкерлек менән яуап ҡайтарыу түгел, кешене шулай аңғармаҫтан үлтереү мөмкин икәнен аңлай алмай. Сөнки атаһы Ҡарабай тәрбиәһендә үҫкән Ҡуҙыйкүрпәс алланы таныуҙан, яҡындарынды яратыуҙан, дошмандарҙан батырлыҡ һәм ҡорал менән үс алыуҙан башҡа һабаҡты өйрәнмәгән. Атаһынан ғүмере ишетмәгән бындай хәйләле алыш хаҡында уйлағанда уның бөтә тәне эҫеле-һыуыҡлы булып китә. Шунан һуң ул дейеү пәрейҙәренең яуыз уйҙарынан һаҡланыуға ҡарағанда, йыртҡыс арыҫландар менән алышыу анһатыраҡ икән тигән уйға килә.

Артабан ул ҡалған алты көндө бәлә-ҡазаға осрамай тотҡарһыҙ үтә. Етенсе көндө, ҡояш кискә ауышҡан саҡта, ул бер ҡара урманға етеп, шунда ял итеп китмәк була. Шул саҡта тырнаҡтары менән дәүдәү таштар матҡып тотҡан бөркөттәрҙең ҡапыл һауаға күтәрелеүен күрә. Бер үк ваҡытта урмандан үкерә-үкерә, олой-олой сығып, уның өҫтөнә бер өйөр йыртҡыс януарҙар ябырыла. Бергә йыйылған шул саҡлы күп урман һәм күк дошмандарын күргәс, ул аптырап ҡала, шулай ҙа ҡойолоп төшмәй, уларға ҡаршы торорға әҙерләнә. Уның бәхетенә, урман ҡырында ғына тарбағай ботаҡлы өс йыуан имән үҫеп ултыра икән. Батыр егет, атынан һикереп төшөп, шул имәндәр аҫтына туҡтай, ҡулына йәйә алып, уғын төҙәй ҙә дошманын көтә башлай. Иң алдан иҫ киткес ҙур айыу килә. Батыр, йәйәһенең керешен тартып, уғын шул хәтле көс менән мәргән атып ебәрә, уҡ айыуҙың асыҡ ауыҙына инеп, үтә сығып китә, шулай ҙа айыу йығылмай, бары тик зыр өйөрөлә лә бер нисә аҙым артҡа сигенә. Шунда уҡ бүтән йыртҡыстар айыуҙы һырып алып, яраһын ялай башлайҙар. Батыр, янауарҙар араһында бындай сәйер ярҙамлашыуҙы күреп, уғымды йомшаҡ атҡанмын икән тип үкенә, сөнки атылған айыуҙа бер тамсы ла ҡан күренмәй.

Шул ваҡытта уның, баш осонда осоп йөрөгән бөркөттәр батырҙың үҙен дә, атын да һәләк итмәксе булып, ҡот осҡос саңҡылдап, тырнаҡтарындағы таштарын ырғытырға керешәләр. Ағастың ҡуйы ботаҡтары аҫтына ышыҡланып тормаһа, был һауалағы дошмандарҙан ул ҡотола алмаҫ ине. Шулай ҙа юғарынан ҙур көс менән төшкән таштар ағастың ботаҡтарын һындырғылай, уларҙы бик һирәгәйтә. Шул арала яраланған айыуҙы алыҫыраҡ алып киткән януарҙар, шул хәтле көслө ырылдап олой башлайҙар, бынан батыр ҡаушай төшә. Шул ерҙә аты менән булған бәхетһеҙлек уны тағы ла нығыраҡ бошондора: Йондоҙ ҡашҡа, яуыз сихырсыларҙың ҡот осҡос тауыштарына сыҙай алмай, ағас аҫтынан ситкә ташлана. Тап шул ваҡыт ҡанаттарын йәйеп өҫтөнә төшкән ике бөркөт, үткер тырнаҡтары менән атты эләктереп алып, һауаға күтәрәләр ҙә урман араһына инеп юғалалар, ә батыр бер ни ҙә эшләй алмай тороп ҡала. Бына шунан һуң инде Ҡуҙыйкүрпәс, йоҡоһонан уянғандай, ерҙән һәм күктән килгән януарҙарҙан бөтөнләй ҡурҡмаҫ була, ҡылысын ҡулына тотоп, ҡот осҡос олоп торған януарҙарҙың туп-тура өҫтөнә ташлана. — Бик сәйер улар, башҡорт батырҙары, — тип өҫтәй хикәйәсе, — тик үҙ дуҫтарының, иптәштәренең йәки яратҡан яҡын кешеләренең ҡурҡыныс аҫтында ҡалыуы ғына уларҙы ҡаушата, ә үҙҙәренә килгән ҡурҡынысты һанға ла һуҡмайҙар, ҡурҡыныс ҙурая барған һайын батырлыҡтары арта ғына бара, ҡыйыулыҡтарын һуңғы һулышҡа тиклем юғалтмайҙар.

Инде ҡаушауҙы онотоп үс ала башлаған батырҙы күреп, уға сонтоҡ арт һандары менән боролған януарҙар (ни өсөн тиһәң, улар бөтәһе лә ҡойроҡһоҙ икән) урман эсенә тырым-тырағай таралышалар ҙа шарҡылдап көлөшә башлайҙар. Был көлөү урман шаңдауы менән ҡушылып йәнә көсәйә төшә. Аты өсөн йәне әсегән батырҙың үҙен һәләк итә алмағас, уның йәнен нығыраҡ көйҙөрмәксе булып шулай көләләр икән. Аҡтыҡ сиккә етеп ярһыған Ҡуҙыйкүрпәс, ҡылысын ҡулына тотоп, уларҙы эҙәрләүҙән туҡтамай, урман буйлап унда ла, бында ла ташлана бирә. Иллә-мәгәр береһен дә таба алмай: яуыз сихырсылар тырым-тырағай ҡасып бөткәндәр икән. Яуызлыҡтары менән мәкер-

лектәре баштарынан ашҡан быҙдай йыртҡыстар ғәҙәттә ҡурҡаҡ ҡуян йөрәкле булалар.

Ахырҙа шул тиклем арыған батыр абынып йығыла һәм, шунда ағасҡа һөйәлеп, сабып килгән ат һыуынырлыҡ ваҡыт ятып тора. Яҡында ғына әллә ҡасандан бирле ҡарға ҡарҡылдай, батыр шуның сәбәбен белмәксе була: ҡарға тауышы килгән урынға барып ҡараһа, ни күҙҙәре менән күрһен: уның тоғро аты ботарлап ташланған да ҡарғаларға емгә бирелгән. Атын ҡыҙғаныуҙан батырҙың ҡайнар күҙ йәш бөртөктәре сикәһен яндыра. Быға бик оҙаҡ ҡайғыра, әммә бер ни ҙә эшләй алмай. Ахырҙа тәрән соҡор ҡаҙый ҙа атының төрлө яҡҡа ботарлап ташланған һөйәк-һаяҡтарын йыйнап, эйәре менән бергә шунда күмеп ҡуя. Шунан ҡылысын ҡынына һалып: «Һин бер үҙең минең яҡын дуҫым, юлдашым булып ҡалдың инде, — тип илап ала ла, күмелгән атына ҡарап: «Кисер инде, тоғро атым. Мин һине бер ҡасан да онотмам! » — тип, артабан йәйәүләп үҙ юлына китә.

Ҡуҙыйкүрпәс, өс-дүрт көн буйы ял белмәй, көнө-төнө бара, бишенсе тәүлеккә сыҡҡанда, ярҙарына оҙон-оҙон ҡамыш үҫкән, ҡаты ағышлы бер бәләкәй йылғаға килеп етә. Был Сарыбай батыр йәйләгән Ҡараһыу йылғаһы булырға тейеш, тип ҡыуана, сөнки ул Мәскәй әбей һөйләгән ергә оҡшаған була. Биш көнлөк юлда бик арыған батыр, ошо йылға буйында ял иткеһе килеп, һыу алып эсә лә ҡыуанысынан: «Мин инде Ҡараһыу йылғаһын тапҡанмын икән, Сарыбайҙы ла табырмын, ә һыуын эскәнмен икән — Маянһылыу ҙа минеке булыр» — ти [25]. Шуға шатлана-шатлана, серле мәмерйәлә күргән Маянһылыуын күҙ алдына килтерә, шунан инде арыуын да онотоп, оҙаҡ йоҡонан уянғандай булып урынынан һикереп тора ла йылға ағышы буйлап югерә-атлай китә. Әммә оҙаҡламай аяҡтары талып туҡтай, артабан яй атлап бара. Йөрөшөн алыштырыуға уйҙары ла алышына. Ауыр көрһөнөп: «Аh, дуҫым, яҡшы атым Йондоҙ ҡашҡа! — тип ҡысҡырып ебәрә. — һин мине иң кәрәк саҡта яңғыҙ ҡалдырҙың, һине терелтер өсөн мин йылҡы өйөрҙәремдең, көтөүҙәремдең бөтәһен дә аямай бирер инем; икәүләп һис шикһеҙ Маянһылыуымды табыр инек; йәне һөйгән йәре менән тоғро аты башҡортҡа бөтә нәмәнән дә ҡәҙерлерәк бит. Йәйәүләп мин

Сарыбайҙың, йәйләүен тиҙ генә таба алырмынмы икән? — тип уйлай. — Ә тапҡан хәлдә, йыртыҡ сәкмән менән, яланаяҡ, атһыҙ, ҡоралһыҙ көй» ҡарун һәм тәкәббер Сарыбайға нисек күренермен икән? Икенсе яҡтан, бәлки, хан улы Айҡара солтан батырҙар менән көрәштә, усал арыҫландар һәм юлбарыҫтар аулағанда йәки атта йөрөүҙә, мәргәнлектә ҡыҙға үҙен көслө лә, оҫта ла итеп күрһәткәндер. Маянһылыуҙың ошондай батырҙан мине өҫтөн һанауын мин ҡайҙан беләйем? Ә мин, Маянһылыу менән атаһына таныш булмаған бер һөйкөмһөҙ башҡорт, ихлас күңелдән яратам, тип әйтеүҙән һәм алып ҡасыуҙан башҡа ҡыҙға бер ни ҙә вәғәҙә итә алмайым».

Сихырсылар ҡорған хәйләләрҙе дан менән йырып үткән, ә үҙҙәрен ҡыйрата барған һәм усал йырткыстар менән ҡаһармандарса алышҡан айбарлы батыр хәҙер янып торған күҙҙәренән һәм алһыу биттәренән башҡа ҡоралы ла, көсө лә булмаған кәрһеҙ бер ҡыҙҙан еңелә, уның алдында ҡойолоп төшә. — Инде, дуҫҡайҙарым, — ти хикәйәне һөйләүсе, тыңлаусыларға ҡарап, — егет был матурлыҡты ҡартлыҡ еткәс нисек булырын күҙ алдына килтерһә, ни күрер ине икән? Мин һеҙгә бүтәнсә бер һүҙ ҙә әйтмәйем, сөнки, аҡыллы уҙамандар, һеҙ бөтәһен дә үҙегеҙ беләһегеҙ, ә тик былай тип кенә уйлайым: бына әле егет матурлыҡты үҙ ғүмеренән дә өҫтөн ҡуйып, уға тиҙерәк яҡынайырға теләй, ә шул уҡ матурлыҡты ул уйы менән ҡыҙҙың ҡартлығында күҙ алдына килтерһә, унан бына, әлегеләй тиҙлек менән ҡасыр ине. Әммә башҡорттарға йәшлектә былай тип уйларға яҙмаған...

Үҙенең был уйы тыңлаусыларға ниндәй тәьҫир яһауын белергә теләп, хикәйәсе ошо урында тынып ҡала. Ғәҙәттәгесә, бөтәһе лә шарҡылдап көлөп ебәрәләр. Шул ваҡыт аранан береһе: «Минең бисәм тәүге көндәрҙә бик матур булып күренгәйне, әммә тора-бара бөтөнләй киреһенсә булып китте, ҡалым түләп икенсе бисә алырға мәжбүр булдым», — ти. Ә икенсеһе: «Минеке битенә кершән һөртөп, инлек яҡҡан саҡта бик һылыу булып күренде, ә тәбиғи хәлендә күрһәм, үҙенә ҡарағым да килмәй башланы. Шуға уны айырҙым да, рөхсәт иткәне өсөн Мөхәммәткә рәхмәт әйтеп, икенсе бисә алдым», — ти. Өсөнсөһө иһә: «Йәш сағында мин бисәмде аттарыма ҡарағанда ла нығыраҡ ярат-

тым, — ти, — ә ул ҡартайып, үҙемә аҡыл ултыра башлағас, ҡатындар хаҡында шулай уйлауыма үҙемдең дә иҫем китте».

Ошондай әңгәмә һабаға һалынған ҡымыҙ әсеп сыҡҡан ваҡыттан оҙағыраҡ бара. Тыңлаусылар тына төшкәс, хикәйәсе һүҙен дауам итә.

Шатлыҡлы уйҙарынан һағышлы уйҙарға күскән Ҡуҙыйкүрпәс, аҡрын ғына атлап, йылға ағышы буйлап үҙ юлы менән бара бирә. Оҙаҡламай ул ҡамышлыҡ аръяғынан ниндәйҙер шау-шыу ишетә, уға яҡынайған һайын, тауыш көсәйә бара. Юлсы егет шунда табан ашығып югереп барһа, ҡамышлык аръяғындағы тигеҙ яланда бик ҙур арыҫлан бер ҡаҙаҡ батырына ташланып, уны бөтөнләй хәлдән тайҙырғанын күрә. Ҡаҙаҡ ҡулында ҡылысы булһа ла, хәлһеҙлектән киҙәнеп һелтәй алмай, ә йыртҡыс уның һайын көсөн арттыра ғына бара. Ул инде батырҙың атын ботарлап ташлаған, эйәһен дә шулай итмәксе була. Хәҙер бөтә ышаныс үҙҙәренең отҡорлоғо менән арыҫланды эйәһенә яҡын ебәрмәй ҡаршы торған ике тоғро эттә генә. Әммә йыртҡыс уларҙы ла икеһен бер юлы урталай өҙә һуға, шунан саҡ аяғына баҫып торған батырға ташлана. Уны ергә йығып, үткер тырнаҡтары менән тимер күлдәген йыртҡылай башлай. Быны күргән башҡорт батыры, таныш булмаған егеткә ярҙам күрһәтмәксе булып, йылдамыраҡ югереп килә, ҡылысын бар көс менән киҙәнеп арыҫландың үткер тешле, ҡалын иренле томшоғон өҙә саба. Йыртҡыс башын сайҡап, моронон ергә ышҡый, шунан яман ярһын батырға ташлана. Ҡуҙыйкүрпәс, икенсе тапҡыр киҙәнеп һелтәүе менән инде уның алғы аяҡтарын өҙә саба, ә өсөнсө тапҡыр һелтәгәндә, арыҫлан ергә һуҙылып йән бирә.

Ул инде януарҙы ҡалдырып, һуштан яҙып саҡ тын алып ятҡан ят батырға ярҙамға ашыға. Тәнен ҡарап сыҡҡас, уның яраланмауын, ә тотош иҙгеләнеүен күрә. Ул шунда уҡ йылғанан таҡыяһы менән һыу килтереп бөркә. Оҙаҡламай ҡаҙаҡ күҙҙәрен аса ла йәнә йома. Ҡуҙыйкүрпәс тәүҙә Сарыбай йәйләүен күрһәтер кешене таптым, тип ҡыуанһа, хәҙер уның үлеп барыуын күреп, өмөтөн өҙә, бигерәк тә уға ярҙам күрһәтә алмауы өсөн борсола. Яраны уңалта торған шифалы үләндәрҙе белһә лә, был хәлдә уларҙың да файҙаһыҙ икәнен күрә. Оҙаҡ ҡына уйлап торғандан һуң, егетте йылғала ҡойондормаҡсы булып,

иңбашына күтәреп, яр ситенә алып бара. Яҡшы ниәт менән уйлап табылған был хәтәр дауалау юлы имгәнеүсенең хәлен яҡшырта төшә, дауалаусыны ҡыуандыра, сөнки күңеле яҡшы кеше икенсе берәүҙең яҡшылығын күреп шатлана бит. Башҡорт батыры ҡаҙаҡты яр башына һалып сисендерә башлаған саҡта, уның күҙҙәрен асып, ҡулдарын ҡыймылдатыуын күрә. Бынан ул ауырыуҙың ике сәбәптән — һыу бөркөүҙән һәм күтәреп килтереүҙән иҫенә килеүен аңлап ала. Шунлыҡтан ул һыу һоҫоп алып уға ҡабат бөркә лә, шунан йәнә иңбаштарына күтәреп үлтерелгән арыҫлан янына кире илтә. Шул ваҡытта инде ҡаҙаҡ егетенең тороп ултырып, түбәндәге һүҙҙәрҙе әйтеүен ишеткәс, сикһеҙ ҡыуана;

— Изгелекле батыр! — ти ул. — Һин арыҫландың үткер тырнағынан тартып алып, мине үлемдән ҡотҡарҙың, инде мине үҙем ҡәҙер иткән ата-әсәмә, мине бүтән ағай-энеһенә ҡарағанда нығыраҡ яратҡан апайыма ҡайтарһаңсы. Әгәр ҙә шул апайым минең ҡарамағымда булһа, мин уны һиңә кәләш итеп бирер инем, өҫтәүенә яҡшы атымды ла ҡушыр инем. Әммә, һин ҡыҙырас башҡорт булғанлыҡтан, атайым, һинең ише батырҙарҙы бик ҡәҙер итһә лә, быға ризалыҡ бирер тип ышана алманым.

— Атайың кем һуң һинең? Үҙең кем дә, апайың кем, ниндәй ырыуҙан булаһың? — тип һораша Ҡуҙыйкүрпәс.

— Минең атайым — Сарыбай батыр, — тин яуап бирә ҡаҙаҡ, — үҙемдең исемем — Барлыбай, апайымдыҡы — Маянһылыу, ә ырыуыбыҙ иң яҡшы ҡаҙаҡ ырыуҙарының береһе була.

Шул ваҡыт Ҡуҙыйкүрпәс:

— Һин Маянһылыу ҡустыһымы ни! — тип ҡысҡырып ебәрә лә, Маянһылыуҙың исемен әйтеп, серем асылды буғай, тип уйлап, телен тешләй. Ғашиҡ булған кеше эс серен бүтәндәрҙән түгел, хатта, мөмкин булһа, үҙенән дә йәшерер ине. Шунлыҡтан Ҡуҙыйкүрпәс, үҙе асыҡтан-асыҡ һөйләүсән кеше булһа ла, ят кешегә йөрәк серҙәрен асҡыһы килмәй. — Хәҙер һинең атайың Сарыбай ҡайҙа? — тип кенә һорай ул.

— Бынан ике көнлөк юлда, — тип яуап бирә ҡаҙаҡ егете. — Мин һинең кем икәнеңде, ҡайҙа барыуыңды белмәйем. Тик, хуш күңелле

батыр, һинән шуны үтенеп һорайым: зинһар мине, хәлдән тайған бер кешене, бында ҡалдыра күрмә, бер йыртҡыстан ҡотҡарып, икенсеһенә бирмәсе, — тип үтенә.

Башҡорт батыры уны Сарыбай йәйләүенә илтергә ризалығын бирә. Быны ул үзенең хуш күңеллелегенән бигерәк, Маянһылыузы өзөләп яратыуынан шулай эшләргә була. Шул ерзә ул эйәрзең айылын сисеп ала ла, шуның менән Барлыбайзы арҡаһына йөкмәп алып китә. Ҡузыйкүрпәс үз йөгөнән екһенмәй, киреһенсә, шатлана ғына, сөнки Барлыбайға ярзам ҡулын һузып, атаһы менән апаһының уға рәхмәт әйтеүзәренә, өшо уңай менән уларға яҡынайырға өмөт итә. Барлыбай иһә үз тарафынан уға бөтмәҫ рәхмәт әйтә, мал, кейем-һалым бирергә вәғәзә итә һәм үзе менән бергә йәшәргә атаһын ризалаштырырға һүз бирә. Үзен Йылҡыбай тип таныштырған башҡорт батыры был вәғәзәгә бик ҡәнәғәтләнеп, шәфҡәтле ҡазаҡты табыуына шатлана, артабан был егет үземә дуҫ, бәлки, эшемдә ярзамсы ла булыр әле тип ҡыуана. Шулай за ул әле һыналмаған дуҫының хыянат итеп ҡуйыуынан ҡурҡа, үзенең бында ни өсөн килеүен дә, ҡайһы ырыузаң икәнен дә, ысын исемен дә әйтмәй. Шулай итеп, Йылҡыбай (Ҡузыйкүрпәсте мин артабан шул исем менән йөрөтәм) ҡазаҡтың бөтә вәғәзәләренә башҡортса: «Ярар, Барлыбай! Бының бөтәһен дә алда күз күрер! » — тип кенә яуап ҡайтара һәм уны йөкмәгән килеш атлай бирә.

Өсөнсө көн тигәндә, улар Сарыбай йәйләүенә килеп етәләр, бында Сарыбайзың үзе менән ҡызынан башҡа бер кем дә булмай, сөнки бөтәһе лә бер генә көнгә һунарға китеп тә, биш тәүлек буйы ҡайтмаған Барлыбайзы эзләргә ебәрелгән икән. Атаһы иң яратҡан улын, апаһы һөйөклө ҡустыһын күреүгә ҡыуанып бөтә алмайзар. Уны үлемдән ҡотҡарып, йөкмәп алып килгән Йылҡыбай икеһененең дә ихлас күңелдән әйткән рәхмәт һүззәрен ишетә.

Маянһылыузың теге тылсымлы таҡтала кәүзәләнгән шәүләһе генә лә Ҡузыйкүрпәсте хайран ҡалдырғайны, инде күз алдында ҡыззың үзен күргәс, егеттең ниндәй хәлдә булыуын үзегез уйлап ҡарағыз. Маянһылыу нескә билле, зифа буйлы, ап-аҡ түңәрәк йөзлө булып, ике бите алһыуланып, күззәре янып, күкрәге ҡалҡып тора, тауышы ла

йөрәкте елкендергес булып яңғырай. Ҡустыһын үлемдән ҡотҡарғаны өсөн рәхмәт әйткән саҡта, батыр ошо тауыштан телһеҙ ҡала. Аһ! Был ваҡытта ниндәй көлкө булып күрендең һин, Ҡуҙыйкүрпәс бахыр! Һинә, минең кәңәшемде тыңлап, һоҡландырғыс йәшлек бөркәнсеген һирпеп, уны ҡарт итеп күҙ алдына килтерергә ине, әммә һин мине аңламаның йәки миңә ышанырға теләмәнең. Үҙең күргәндәргә ҡарағанда, күңелеңдән йөҙ тапҡыр мауыҡтырғысыраҡ матурлыҡты астың, шунлыҡтан ҡойолоп төштөң дә, ҡуҙғалыу түгел, бер һүҙ ҙә өндәшә алмай, ҡатып ҡалдың. Ошо хәлде күргән Сарыбай менән Маянһылыу һине ярты аҡыл тип уйланы.

Әммә инде Барлыбай башҡорт егетенең көсө һәм ҡаһарманлығы хаҡында һөйләп биргәс, улар был уйҙарынан дүнеп, уны ҡәҙер итәләр һәм икенсе тапҡыр уға рәхмәт әйтәләр. Ә шул арала, ярһыған йөрәген аҙ булһа ла тынысландырып, Маянһылыуға иҫе китмәйерәк ҡарарға тырышҡан Йылҡыбай уларҙың рәхмәт әйтеүенә: «Мин Барлыбайға осраҡлы ғына ярҙам күрһәттем, әгәр кәрәк булһа, бындай ярҙамды Сарыбай ғаиләһенә үҙем теләп күрһәтеүҙән дә баш тартмаҫ инем», тип ихлас күңелдән ҡыҫҡа ғына яуап ҡайтара.

Ҡустыларын әҙләгән ерҙән инде ҡайтып төшкән улдарына Сарыбай Йылҡыбай менән Барлыбай хөрмәтенә йыйын яһарға ҡуша. Был йыйынға уның бик күп ағай-энеһе саҡырыла. Туйғансы ит ашап, ҡанғансы ҡымыҙ эскәндән һуң, улар үҙҙәренең егетлектәре, ҡыйыулыҡтары менән маҡтанырға тотоналар, һәр кем һунар йәки барымта ваҡытында үҙ башынан кисергән хәлдәрҙе һөйләй. Был әңгәмәләрҙе оҙаҡ тыңлап ултырған Сарыбай батыр ахырҙа һөйләнгән хәлдәрҙең ваҡлығынан эре генә көлөп ҡуя ла ҡасандыр үлтерелгән юлбарыҫ тиреһен күрһәтеп, маҡтана башлай. Етмәһә, шапырынып, юлбарыҫтың йыртҡыслығы, көсө хаҡында, үҙенең сослоғо һәм ҡурҡыуҙы бар тип тә белмәүе, януарҙы нисек еңеүе тураһында оҙон хикәйә һөйләй, ә ысын еңеүсе Ҡарабайҙы иҫкә лә алмай. Маҡтана-маҡтана ла тауышын күтәрә төшөп:

— Барлыбай улым, безгә үҙең үлтергән арыҫлан тиреһен килтерсе, — тип өндәшә, — без уны юлбарыҫ тиреһе менән үлсәп ҡарайыҡ,

уларҙың, ҙурлығына ҡарап, ҡайһыбыҙ батырыраҡ, көслөрәк икәнен күрербеҙ, — ти.

Атаһының был һүҙҙәренән ҡыҙарынған Барлыбай:

— Арыҫланды мин түгел, Йылҡыбай үлтерҙе, хөрмәтте уға күрһәтергә кәрәк, — тип яуап ҡайтара.

— Һин туҙға яҙмаған көлкө һүҙ һөйләйһең, — тип екерә атаһы. — Арыҫланға иң элек ташланып, уның менән алыш башлаусы һин бит! Шулай булғас, еңеүсе лә һин, хөрмәт тә һиңә булырға тейеш. Йылҡыбай уны үлтерешеүҙә һиңә бер аҙ ярҙам ғына күрһәткән!

Атаһының ҡыҙыу холҡон белгән Барлыбай уның менән артабан һүҙ көрәштерергә баҙнат итмәй, арыҫлан тиреһен килтереп бирә. Тиреләрҙе сағыштырып ҡарағас, арыҫлан тиреһе юлбарыҫтыҡынан бер терһәк буйы оҙон булып сыға. Улы үлтергән йыртҡыстың тиреһе атаһының мин үлтерҙем тигән юлбарыҫтыҡынан ҙур булғас, Барлыбайҙы күберәк маҡтайҙар. Сарыбайҙың быға ғәрлеге килә. Йылҡыбай иһә Сарыбай уны арыҫлан үлтереүсе түгел, тип әйтеүенә артыҡ үпкәләмәй. Юлбарыҫты ла Сарыбай түгел, ә атаһы Ҡарабай үлтергәнлеге уға билдәле, йылҡыбай, үҙе теләмәһә лә, Сарыбайҙың, мин үлтерҙем тип, шапырыныуы өсөн бик хурлана. Шулай ҙа ул, хужаһының йөҙөн йыртҡыһы килмәгәнлектән, был юлы ла өндәшмәй ҡала.

Иртәгеһенә Барлыбай, алдан вәғәҙә итеүе буйынса, үҙен үлемдән ҡотҡарыусыға мал-тыуар менән кейем-һалым бүләк итергә атаһынан рөхсәт һорай. Сарыбай быға ризалығын бирә, быңдай ҡыйыу егет барымтаға барғанда йәки йәйләүҙе һаҡлағанда кәрәкле кеше булыр, тип уйлап, уға үҙендә торорға рөхсәт итә. Барлыбай, һүҙен тыңлағаны өсөн атаһына рәхмәт әйтеп, Йылҡыбайға биргән вәғәҙәһен үтәргә ашыға.

Әммә ул, Йылҡыбайҙың эйәрле ат менән сәкмәндән башҡа бер ни ҙә алырға теләмәүен белгәс, бик ғәжәпләнә. Ҡаҙаҡтар араһында һирәк осрай торған бындай малға ҡыҙыҡмаусанлыҡ холҡон күреп, Барлыбай дуҫын йәнә ныҒыраҡ ярата башлай.

— Әйтсе миңә, дуҫҡайым, — тип һорай ул, — үҙ тыуған ерендән шул тиклем алыҫ яҡтарға ниндәй йомош менән килеп сыҡтың һуң һин?

Ошондай һорауҙың бирелеүен гел көтөп йөрөгән Йылҡыбай күптөн уйлап ҡуйған әкиәтен һөйләп бирә:

— Атайым үҙенең ҡәрҙәш-ырыуҙары менән Яйыҡҡа ҡойған Һаҡмар йылғаһы буйында йәйләй ине. Көндәрҙән бер көндө беҙ, һунарҙан арып ҡайтып, бик ҡаты йоҡоға талдыҡ. Шул ваҡытта бер төркөм ҡаҙаҡтар ҡапыл килеп йәйләүҙе баҫалар ҙа йылҡы өйөрҙәребеҙ менән бүтән малдарыбыҙҙы әйҙәп китәләр. Беҙ барымтасылар артынан ташландыҡ, ҡыуып етеп, һуғыша башланыҡ, әммә улар беҙҙең һәр беребеҙгә ун кеше тура килгәнлектән, бөтәбеҙҙе лә ҡыра һуғып, яраланған ағайым менән мине, күҙҙәребеҙҙе бәйләп, үҙҙәре менән алып киттеләр. Беҙҙе ни эшләтмәксе булғандарын мин белмәйем. Ун көнлөк юл үткәндән һуң, туй ҡороп ятҡан бер ауылға килеп туҡтанылар. Беҙҙе урлаусылар бында иҫергәнсе ҡымыҙ эстеләр ҙә ҡаты йоҡоға сумдылар. Шул ваҡытта мин, күҙемдең бәйен сисеп, иң яҡшы ат һайлап менеп, ҡылыс алдым да, ҡайҙа барғанымды ла белмәй, баш һуҡҡан яҡҡа сабып сығып киттем. Шулай итеп, ун биш тәүлек буйы юлда булдым. Ошонан алыҫ түгел ерҙә мин атымдан айырылдым. Ул төндә туғайҙа үлән утлап йөрөй ине. Ҡапыл ҡамышлыҡ араһынан юлбарыҫ килеп сыҡҡан да атымды йыртҡылап ҡамышлыҡҡа алып инеп киткән. Мин уның хатта эйәрен дә таба алманым. Шунан һуң йәйәүләп өс көнлөк юл үткәс, арыҫлан менән алышҡан һине осраттым һәм үҙеңә ярҙам ҡулымды һуҙыу бәхетенә ирештем.

Быны ишеткән Барлыбай, ғүмерлек дуҫ булырға вәғәҙә биреп, Йылҡыбайҙы ҡосаҡлап ала.

Уйламағанда Сарыбай ғаиләһе менән бергә йәшәү бәхетенә ирешкән Йылҡыбай Маянһылыуҙы көн дә күреп һөйләшә башлай. Ҡайһы саҡта уның йомошон да үтәй. Ҡыҙ еңгәләре менән бейә һауырға йөрөгән саҡта, егет уға бейәләрен тотоп бирергә ярҙамлаша, ә Маянһылыу һиҙҙермәй генә уға күҙ төшөргөләп ҡуя. Егеттең оҙон буйлы, киң күкрәкле батырҙарса һыны ҡыҙға бик оҡшай. Бөтәһе лә яҡшы бара, әммә йомшаҡ күңелле, оялсан Йылҡыбай, кире ҡағып ҡуймағайы тип, Маянһылыуға үҙ уйын әйтергә баҙнат итмәй. Ул әле уның кейәүе Айҡараны яратыу-яратмауын да белмәй. Быны ул дуҫы Барлыбайҙан һо-

рашып белергә тырыша. Яратҡан ҡустыһы Барлыбай иһә, апаһының, бөтә серҙәрен белгәнлектән, Маянһылыуҙың Айҡара солтанды яратмауын һөйләп бирә. Хан улы үҙе ҡарһаҡ, үҙе аҡһаҡ һәм көмөрө, етмәһә бик уҫал холоҡло бер әҙәм икән. Бай һәм хан улы булғанлығы өсөн генә абруйлы икән.

Атайым шуға ҡыҙығып, хан менән туғанлашмаҡ була, Маянһылыуҙы улына көсләп бирә. Беҙ инде көн дә Айҡараның туй яһарға килеүен көтәбеҙ. Миңә апайым бик йәл...

Ошо һүҙҙәрен әйткәс, Барлыбай йылмайып ҡуя.

— Был ни тигән һүҙ? —тип һорай Йылҡыбай.

— Дуҫым! — ти Барлыбай, бер аҙ уйлап алғас. — Беҙҙең ғаиләлә атайым бер кемгә лә һөйләмәҫкә ҡушҡан бер сер бар. Бәлки, быны һиңә һис кәрәге лә юҡтыр, шулай ҙа дуҫтар араһында йәшерен нәмә булырға тейеш түгел. Апайым Маянһылыу бала саҡтан уҡ атайымдың элекке дуҫы башҡорт батыры Ҡарабай улына әйттерелгән булған. Апайымдың йәше етеп, буйға үҫкән һайын һылыулығы ла арта барып, даны бөтә илебеҙгә таралды. Иң яҡшы ырыуҙарҙың күп кенә батырҙары уны яусылатып, бай ҡалым вәғәҙә иттеләр. Шунлыҡтан атайым, бик маһайып китеп, бөтәһенең дә, шул иҫәптән атаһынан йәшләй етем ҡалған Ҡарабай улының да һорауын кире ҡаҡты. Ә артабан, бүтән батырҙарҙың һәм Ҡарабай улының йөҙәтеүенән ҡотолор өсөн, апайымды Айҡараға биреп, уның атаһы менән ошонда, уның иленә, күсеп килергә һүҙ ҡуйышты. Шул көндән алып Маянһылыу Айҡараны яратмай башланы. Ҡарабай улын, бер ваҡытта ла беҙҙең йәйләүгә килмәгәнлектән, күргәне булмаһа ла уның егетлеге һәм сослоғо хаҡында бик күп маҡтау һүҙҙәре ишеткән апайымдың уға барғыһы килә. Мин бая шунлыҡтан — апайымдың әле булһа ғәрипкә түгел, батыр егеткә кейәүгә барғыһы килеүен уйлап — көлдөм дә инде.

Барлыбайҙың был һүҙҙәрен ишеткән Йылҡыбай Маянһылыуҙың Ҡарабай улын яратыуын белеп шатлана, ә үҙе был хаҡта уға ҡасан, ҡайҙа күреп әйтергә белмәй. Оҙаҡ баш ватҡандан һуң, быны әмәлен таба. Үҙе бергә йәшәгән дуҫы Барлыбайҙың тирмәһе Маянһылыу торған тирмәнән алыҫ булмай. Ҡатын-ҡыҙҙар бейә һауырға йәки ҡымыҙ

әсетергә китеп бөткән саҡта, Маянһылыу үҙ тирмәһендә берәй нәмә сигеп ултырыусан. Һәр ваҡыт үҙ тирмәһендә яңғыҙ ҡалған Йылҡыбай тап ошо хәлдән файҙаланырға була. Ул, бер кемдең, дә исемен телгә алмай, үҙенең ил ҡыҙырып йөрөүен, башынан уҙған хәлдәрҙе, уй-кисерештәрен белдергән кинәйәле йыр уйлап сығара. Маянһылыуҙың да үҙ тирмәһендә яңғыҙ ултырыуын белеп, ул үҙенең яғымлы тауышы менән һәр ваҡыт ошо йырын йырлай.

Тәүҙә һөйләгәнебеҙсә, иҫкәрмәҫтән генә башҡортҡа күҙ һалырға яратҡан Маянһылыу унын йырҙарын тыңлауҙан да баш тартмаған. Ҡыҙҙың яратыуы ғына кәрәк, унан үҙе үк, ҡарсыға һымаҡ, ҡулға килеп ҡуныр. Ҡыҙҙарҙың ҡыҙығыуы ары сапҡан һайын көсөн арттыра барған яҡшы аттың ғәҙәте менән бер ул. Шуның кеүек үк, Маянһылыуға ла Йылҡыбай көндән-көн һөйкөмлөрәк булып күренә башлай, уның моңло тауышы менән уйға ҡалдырыусан йыры егетте ҡыҙ йөрәгенә яҡынайтҡандан-яҡынайта бара. Йырҙы тыңлаған һайын, уның һәр һүҙен ятлап, хәтерендә ныҡ ҡалдыра барған Маянһылыу был һүҙҙәрҙең кемгә төбәлеүен түҙемһеҙлек менән белгеһе килә башлай. Ул бында үҙе һәм тәүбашлап әйттерелгән кейәү Ҡуҙыйкүрпәс кисергән хәлдәргә күп оҡшашлыҡ таба, әммә уның Ҡарабай улы булыуын башына ла килтерә алмай. Шундай алыҫ ерҙән бында ул егет бер үҙе ҡайһылай итеп килһен, тип уйлай ул, ә йөрәгең ҡайҙа тартһа, шунда барырһың тигән хәҡиҡәтте белмәй.

Шулай итеп, Йылҡыбай үҙ йырын өс көн буйы бер рәттән йырлай, ә Маянһылыу уны иғтибар менән тыңлай, үҙе лә ҡабатлап йырлай башлай. Йылҡыбай быны яҡшы белә.

Ошонан һуң оҙаҡ та үтмәй, Сарыбай йәйләүенә хандан өс илсе килеп төшә. Илселәр: улы һәм ағай-энеләре менән хан юлға сыҡты, ярты юлда туҡтап, һине бөтә улдарың һәм ағай-энеләрең менән шунда әҙерләнгән йыйынға саҡыра, тип хәбәр итәләр. Быны көтөп йөрөгән Сарыбай әллә ҡасан әҙерләнеп торған була. Ул иртәгеһенә ҡәрҙәшырыуҙарын саҡырып ала, ә өсөнсө көндө инде, йәйләүендә тик ҡатын-ҡыҙҙарҙы, өс көтөүсеһен һәм ошо мәлдә сирлегә һалышҡан Йылҡыбайҙы ҡалдырып, хан йыйынына китеп тә бара.

Сарыбайҙар киткән көндө үк, ҡатын-ҡыҙҙар бейә һауырға таралышҡас та, түҙемһеҙ Маянһылыу ҙур йомош тапҡан булып, Барлыбай тирмәһенә килеп инә, ә Барлыбай ҙа, уның ҡатыны ла бында булмай. Эштең асылын аңлап алған Йылҡыбай, ул килеп ингәс тә, һүҙ башлай:

— Һылыуҙарҙың һылыуы Маянһылыу! Минең хәлемде белешергә килеүең өсөн ҙур рәхмәт һиңә! Мин инде һауыҡҡас, һинән бейәләреңде тоттормай, гел генә үҙем тотоп еҙелеккә килтерермен.

— Һинең ауырып ятыуыңа борсолам мин, Йылҡыбай, инде һинең йырың да ишетелмәй башланы, — ти ҡыҙ.

— Ул йыр һиңә оҡшаймы һуң?

— Йырың һәйбәт тә, тик аҙағы юҡ. Һин, бер батырҙың тыуғанүҫкән илен ҡалдырып, алыҫҡа барып сығыуы һәм унда бер ҡыҙҙы атаәсәһенән ҡасырып алып китергә күндереүе хаҡында йырлайһың, йырыңды ошо ерҙә бөтөрәһең.

— Ә ҡыҙ уның менән ҡасып китергә ризамы һуң?

— Мин уныһын белмәйем.

— Әгәр шул ҡыҙ урынында һин булһаң һәм шул батырҙы яратһаң, уның менән китергә риза булыр инеңме?

— Юҡ! Мин ул саҡта атайымды асыуландырған булыр инем, һәм ул мине бөтә ғүмере буйы яратмаҫ ине.

— Әгәр батыр үҙеңде яратмай башлаһа, ни эшләрһең?

— Быныһы унан да яманыраҡ; ул ваҡытта мин ни эшләргә лә белмәҫ инем.

— Ә мин һиңә нимә эшләргә кәрәклекте беләм.

— Нимә эшләргә һуң?

— Һис ҡурҡып тормай, минең менән ҡасып китергә, сөнки мин Ҡуҙыйкүрпәстең үҙе, Ҡарабай улы булам, бәләкәй сағыңда һин уға кәләш булырға вәғәҙә ителгәнһең; Һин уны яратаһың, ул да һине ярата.

— Ысынмы һуң был?

— Бына атайым артынан миңә үҙ ҡулдарың менән сигеп ебәргән бүләктәрең.

Ошо һүҙҙәрҙән һуң, батыр үҙ башынан кисергәндәрҙе һәм Мәскәй әбей мәмерйәһендә күргәндәрен бөтәһен Дә һөйләп бирә. Был Маянһылыуға шул тиклем тәьҫир итә, ул шатлығынан илап ебәрә һәм батырҙы үбеп, уны мәңге яратырға ант итә. Әммә ҡыҙ иң элек батырҙың Сарыбай янына барып, уға үҙенең ысын исемен белдереүен һәм ҡасандыр атаһына биргән һүҙен үтәүҙе һорауын теләй; быны Барлыбай менән бергәләп эшләргә кәрәк булыр, ти. Атайым рәнйер тип, егеттең бергә ҡасайыҡ тигән теләгенә риза булғыһы килмәй. Ҡуҙыйкүрпәс уны оҙаҡ өгөтләп ҡарай, әммә ул быға күнмәгәс, ахырҙа:

— Ярар, Маянһылыу, — ти. — Мин һинең был теләгеңде үтәйем, тик һиңә шуны иҫкәртеп ҡуям: атайың Сарыбай, һүҙемде кире ҡағып, үҙемде йәйләүенән ҡыуасаҡ, ул ваҡытта һин мине ҡабат күрәлмәйәсәкһең.

— Аһ! Юҡ, һөйөклөм Ҡуҙыйкүрпәс! Зинһар улай тимә, һинән айырылып ҡалыу миңә бөтәһенән ауырыраҡ! — тип ҡысҡырып ебәрә лә Маянһылыу, батырҙы ҡосаҡлап ала. — Ошо бер һүҙеңдән генә йөрәгемдең нисек ярһып тибеүен күрһәңсе!

— Ҡасыуҙан башҡа сара юҡ, — ти һөйгән егете. — Мин китермен дә һин ҡалырһың, унан ғүмерҙә күрешмәбеҙ. Һин үҙе ҡарһаҡ, үҙе аҡһаҡ, көмөрө һәм тиҫкәре Айҡараның бисәһе булырһың, ә мин үҙемә бүтән кәләш эҙләрмен.

— Юҡ, юҡ! Был һүҙҙәреңде ҡабат әйтмә! — ти Маянһылыу. — Ҡурҡыуымдан тотош ҡалтыранып, саҡ тын алыуымды күрһәңсе. Тыңла! Атайым, һүҙеңде кире ҡағып, үҙеңде йәйләүҙән ҡыуа икән, ул саҡ үҙең йыртҡыс арыҫланды үлтергән ергә туп-тура бар ҙа, шунда ҡамышлыҡ араһына йәшенеп, мине көт. Бәлки, һиңә беҙҙең халыҡтың ошо йолаһы билгелелер. Әйттерелгән ҡыҙ менән егеттең ағай-энеләре бер-береһенән ике-өс уҡ атым ер алыҫлыҡта бүленеп торалар ҙа, ҡыҙ менән егетте баштан-аяҡ ҡоралландырып, атта ярышырға ебәрәләр. Кейәү йән-фарман сабып кәләше артынан ҡыуып китә, ул шулай сабып барышлай ҡыҙын ҡосаҡлап алып, үҙенең егетлеген күрһәтергә тейеш. Кәләше иһә уны еткермәҫ өсөн ҡамсыһы менән һелтәнә-һелтәнә ары сабып китергә тырыша. Мин, ул ғәрип Айҡаранан анһат ҡотолоп,

шулай баштан-аяҡ ҡоралланған көйө үҙ иркем менән атта сабып йөрөүемә ышанам. Ошо килеш, ҡәҙерле батырым, һинең янына сабып барырмын да мәңге һинеке булырмын. Ул ваҡытта инде беҙҙе бер кем дә айыра алмаҫ! Ә артыбыҙҙан ҡыуалар икән, һин мине бушҡа ғына бирмәҫһең, тип ышанам.

Ҡуҙыйкүрпәс Маянһылыуҙың был уйына бик ҡәнәғәт була, уны ҡосаҡлап алып күкрәгенә ҡыҫа. Шунан атына менеп:

— Хуш, ҡәҙерлем Маянһылыу! — ти. — Әммә мин оҙаҡҡа хушлашмайым.

— Хуш бул, — ти Маянһылыу, — тик мин һинең менән оҙаҡламай күрешермен, артабан ғүмерҙә айырылышмабыҙ.

Егет ҡуҙғалып киткәс, артына ҡарай-ҡарай бара. Маянһылыу, ул күҙҙән юғалғансы, урынынан ҡуҙғалмай ҡарап ҡала.

Шул арала хан йыйыны дауам итә. Унда ҡымыҙҙы ла, итте лә йәлләмәйҙәр. Ҡунаҡтар менән хужаларҙың бөтәһе лә, алдарына иттең иң тосо ҡуйылған хан менән Сарыбайҙан башҡа, ҙур табын яһап ултырғандар. Шул ваҡытта улар янына Йылҡыбай килеп төшә. Табындан беренсе булып күтәрелгән дуҫы Барлыбай уның сәләмен ала, үҙен хан менән Сарыбай янына килтереп иҫәнлек-һаулыҡ һораштыра. Хан Сарыбайҙан егеттең хәл-әхүәлен, ҡайһы ырыуҙан икәнен һораша. Сарыбай иһә, был ҡаҙаҡ баҫҡынсыларының әсирлегенән ҡотолған бер ярлы башҡорт, һунарҙа улыма ярҙам күрһәткән өсөн уны үҙ йәйләүемдә ҡалдырҙым, тип яуап ҡайтара. Хан Сарыбайҙың киң күңеллелеген, башҡорттоң изгелеклелеген маҡтай, үҙе ит ашап, ҡымыҙ эсеүендә була. Йылҡыбайҙы ла табынға ултыртып һыйларға ҡуша.

Табындағы табаҡ-табаҡ ит ашалып, һабаларҙағы ҡымыҙ эселеп бөткәс, хан көрәш башларға әмер бирә. Бында ике яҡтан батырҙар ҙа, атта оҫта йөрөүселәр ҙә күп була. Уларҙың күбеһе көрәштә үҙ көстәрен, таҫыллыҡтарын күрһәтәләр. Сират Йылҡыбайға килеп еткәс инде, уның егетлегенә бер кем дә тиңләшә алмай: үҙе менән кем генә алышмаһын, ул уны йығып ҡына ҡалмай, туп кеүек сөйөп ташлай. Сарыбай һәм башҡалар уның көсөнә, оҫталығына хайран ҡалып, алышҡан һайын маҡтап ултыралар. Шулай ҙа хандың быға эсе боша, сөнки,

Йылҡыбай Сарыбай яғынан булғанға, көрәштә хандың ағай-энеһе хурлыҡҡа ҡала. Шул ваҡыт хан Сарыбайға үҙ ағай-энеһенән Йылҡыбайға ҡаршы өс көрәшсе сығарып, еңеүсегә бүләккә илле һарыҡҡа торорлоҡ кәрмәзин сәкмән, егерме һарыҡлыҡ ҡама ҡырпаулы хәтфә таҡыя ҡуйырға ҡуша. Сарыбай быға кинәнеп риза була, сөнки уның үҙе менән көрәшергә бер кем дә баҙнат итмәгән бик көслө бер ҡустыһы була. Бына шул батыр башҡортто еңеп, үҙ ырыуын хан ырыуы алдында, һис шикһеҙ, өҫтөн итеп күрһәтер, тип ышана. Уға үҙенең ике улын — Бөркөтбай менәи Барлыбайҙы ҡуша. Элек-электән көрәшкә һәүәҫ булғанлыҡтан, үҙе лә башҡорт менән көрәшергә баш тартмаҫ ине лә, ҡоҙалары алдында абруйын төшөрөүҙән генә ҡурҡа.

Көрәшселәр уртаға сығып, билдәренән алышалар. Киң яурынлы ҡаҙаҡ, үҙ көсөнә таянып, Йылҡыбайҙы арҡанлаған уҫал үгеҙ шикелле итеп төрлө яҡҡа ҡайырғыларға тотона. Йылҡыбай уға тәүҙә ирек бирә, әммә ҡаҙаҡ аҙ ғына албырғай төшкәс, бөтә таҫыллығы менән көсөн һалып, уны баш осона күтәрә, шул килеш алты тапҡыр өйөрөлдөрөп, ҡарап ултырыусыларға ҡанаттарын һалындырып, аяҡтарын һуҙып һауала йөҙгән бөркөт төҫлө итеп күрһәтә лә ергә ырғыта. Тамаша ҡылыусыларҙың бөтәһе лә быға таң ҡалып, шатлыҡтан һикерешеп аяғүрә торалар һәм еңеүсене маҡтап һөрән һалалар. Сарыбайҙыҡылар ҙа, үҙ ырыуҙаштары кеүек үк, берҙәй хурлыҡҡа ҡалыуын күреп торған хан да ҡыуана-ҡыуана Йылҡыбайҙы хуплай. Шунан хан: был батыр Сарыбайҙың өлкән улы Бөркөтбай менән көрәшһен, ти. Йылҡыбай уны ла анһат ҡына еңә. Шунан һуң өсөнсө алышта Барлыбай ҙа үҙ дуҫының көсөн һынап ҡарамаҡсы була. Йылҡыбай иһә, уны яратҡанлыҡтан, дуҫынан өҫтөнлөк алғыһы килмәй, көстөң тиң булыуы арҡаһында көрәштең ҡырҡыулаша барыуын ул ҡарап тороусыларға ҙур оҫталыҡ менән күрһәтә. Быны менән ул бер уларҙы ғына түгел, Барлыбайҙың үҙен дә алдай. Ҡайһы саҡта үҙен янбашына алырға йәки юғары күтәрергә ирек бирә, ләкин тиҙҙән уның албырғауынан файҙаланған булып, йәнә аяғына баҫырға өлгөрә, шунан үҙе уны күтәреп ала башлай, бында ла юрамал таҫылһыҙлыҡ күрһәтә, шулай итеп дуҫына хәл йыйырға ваҡыт бирә. Ошолай алыша торгас, улар өс батыр һимеҙ һарыҡ ите

ашап бөтөп, берәр турһыҡ ҡымыҙ эсерлек ваҡыт уҙғаралар. Инде батырҙарҙың көстәре тиң булыуын күргән хан да, йыйылған халыҡ та көрәште туҡтатырға ҡушалар. Бүләк итеп, башҡортҡа кәрмәзин сәкмәнде, Барлыбайға ҡама ҡырпыулы таҡыяны бирергә булалар.

Һунарҙа батыр, көрәштә тиңдәш, туйҙа дуҫ булған ике егет көрәште тамамлағас, ҡосаҡлашып үбешәләр. Бөтәһе лә уларҙы маҡтап күтәреп ала. Батырлыҡты ҡәҙер итеүсән хан Йылҡыбайҙың иңенә сәкмәнде үҙе үк һалып, арҡаһынан һөйә. Бары тик Сарыбай ғына урынынан тормай, бер һүҙ ҙә өндәшмәй, табышҡа өмөт итеп тә яҡшы көтөүсе тарафынан көтөүҙән ҡыуып ебәрелгән бүре һымаҡ, ҡырын күҙ менән ҡарап ултыра бирә. Ҡустыһы менән улын башҡорттоң көрәштә хурлыҡҡа ҡалдырыуына Сарыбайҙың асыуы ҡабара. Шулай булһа ла хандың һәм үҙ ағай-энеләренең уны ҡәҙер итеп ҡосаҡлауҙарын күргәс, үҙенең асыуын белдермәҫкә тырыша. Шул ваҡытта Сарыбай, улы Барлыбай янына килеп, уға бүләккә тейгән таҡыяны башына кейҙереп, ҡосаҡлай ҙа:

— Һин, улым, төптө үҙемә тартҡанһың, бынан ары һин үҙ ағай-энең өҫтөнән уҙаман булырһың, — ти.

Көрәш бөтөүгә, хандың әмере буйынса, бүтән уйындар башланып китә. Уҡ атып мәргәнлектә ярашыу өсөн сәп ҡуялар. Сәп ярты ук оҙонлоғондағы ағас көпшәнән тора, шуның ат күҙе ҙурлығындағы тишегенең теге яғына бушаҡ ҡына итеп ағас бөкө тығыла. Уҡсылар, сәпкә ҡаршы йөҙ аҙым ерҙә теҙелеп, берәм-берәм шул тишеккә тоҫҡап ата башлайҙар. Уғы көпшә тишеге аша үтеп бөкөнө ырғытһа, шул иң мәргән атыусы була. Тәүҙә бер тапҡыр атҡан уҡсыларҙың уҡтары яҙа үтеп китә. Улар артында өндәшмәй ҡарап торған Йылҡыбай, үҙ киҙеүе килеп еткәс, алға сығып, иңендәге баяғы хан сәкмәнен уң иңенән артҡа ташлай биреп, уғын йәйәһенә киҙәп, шундай көслө һәм мәргән атып ебәрә, уҡ көпшәне ҡуҙғатмай-нитмәй тишегенән үтә сыға һәм бөкөнө үҙе менән йәнә йөҙ аҙымға ары алып китә. Ошондай оҫта һәм мәргән атыусыны күреп, бөтәһенең иҫе китә. Ярышта ҡатнашыусыларҙың барыһы ла Йылҡыбайҙы бығаса ҡаҙаҡ ерендә булмаған иң мәргән уҡсы тип атайҙар.

Ошо ваҡыт эсендә Йылҡыбайҙы яратып өлгөргән хан уның йәнә бер егетлеген — ат саптырыуҙа сослоғон күргеһе килеп, дүрт иле ҡалынлығындағы такта ҡуйырға ҡуша. Атта йән-фарман сабып килешләй шул таҡтаны үтә атҡан уҡсыға бүләк итеп көмөш уҡа менән ҡайылған, хаҡы ун биш һарыҡлыҡ ҡалта бирелергә тейеш. Әммә был батырлыҡты Йылҡыбайҙан бүтән кем эшләй алһын? Таҡтаға атыусылар күп була, әммә уға ҡайһы берәүҙәре генә тейгеҙгә, атылған уҡтарҙың бер нисәһе генә таҡтаның яртыһына ҡәҙәр үтә ала.

Ә Йылҡыбай ҡамсылап,
Ярһытып менгән атын,
Йәйәһенә яйлап һалып,
Ебәрә уғын атып.
Атҡан уғы батырҙың
Үтә сыға таҡтанан,
Ир-егетлек күрһәтеп,
Бәйгегә ала ҡалтаны.

Хикәйәне һөйләүсе бер аҙға тынып ҡала, сөнки тыңлаусылар көлөшә башлайҙар. Шунан: «Был ваҡытта ҡаҙаҡтар беҙҙең батыр хаҡында нимә уйланылар икән? » — тип һорайҙар. —«Һеҙ нимә уйлайһығыҙ, улар ҙа шуны уйлаған, — тип яуап бирә сәсән. — Көлөшәләр, үҙ күҙҙәренә үҙҙәре ышанмай торалар. Ҡуҙыйкүрпәстең ҡаһарманлыҡтарын күргән-белгән аҡыллы ҡурайсылар үҙҙәренең дөрөҫтө көйләр ҡурайҙарында бына ошо хәҡиҡәтте беҙҙең көндәргә килтереп еткергәндәр, беҙҙең батырҙы данлап йыр сығарғандар, «Йылҡыбай» тип аталған был йыр әле лә бөтә башҡорт, ҡаҙаҡ ерҙәрендә йырлана...

Был ирмәк шуның менән генә бөтмәй әле. Хан аттан тартышыу ярышында ла оҫталыҡты күргеһе килеп, Йылҡыбайҙан шул егетлекте лә күрһәтеп, шуның менән уйынды бөтөрөүен һорай. Батыр ханға хөрмәт йөҙөнән уның был теләген дә үтәргә әҙер, ләкин үҙен кеселекле күрһәтеп, ат өҫтөндә ныҡ ултыра белмәүен, шунлыҡтан уның маҡтауына лайыҡ була алмаясағын әйтә. Шуға ҡарамаҫтан, бирелгән әмер

буйынса, батырҙарҙың бөтәһе лә йәһәт кенә әҙерләнеп ала. Сарыбай үҙе һайлап өйрәткән иң яҡшы батырҙарҙан торған төркөмө менән башҡортто, ҡапыл эйәренән тартып төшөрөп, хур итергә һүҙ беркетә. Был уҫал уйҙы әле һиҙмәгән Йылҡыбай Барлыбай артынан сабып китә лә, унының ҡулынан йығылып дуҫына хөрмәт күрһәтмәксе була, ләкин алдан һүҙ беркеткән һыбайлылар төркөмө, бер юлы ҡапыл ташланып, уның үҙен эйәренән тарта башлайҙар. Был хәйләне күреп бик асыуы ҡабарған Йылҡыбай теҙгенен ташлай ҙа ике ҡулы менән ике батырҙың яғаларынан тотоп эйәрҙәренән айырып ала һәм, ярһыу атын тибенгеләп, тырнаҡтары менән өйрәкте матҡыған ыласын шикелле, сабып китә. Ике ҡулы ла буш булмағанлыҡтан, ул йән-фарман сабып барған атын ҡапыл ғына туҡтата алмай. Ахырҙа, батырҙарҙың икеһен дә көс-хәлгә һул ҡулына күсереп, уң ҡулын бушата ла атын туҡтата, имгәнмәһә лә бик шөрләгән батырҙарҙы ергә баҫтыра.

Сабып барышлай аттан тартып төшөрөшөү уйыны шуның менән бөтә. Тартышта ярышыусылар, аттарын утлыҡсаға бәйләп, хан тирмәһе алдына йыйылалар. Шул ваҡыт хан бохар билбауы сығарып, Йылҡыбайҙың биленә быуа һәм йыйындағы халыҡҡа ҡарап ошо һүҙҙәрен әйтә:

— Йылҡыбай батыр! Һинең бер көн эсендә күрһәткән егетлегеңде бүтән берәүҙең үҙ ғүмере буйына ла күрһәтә алғанын күргәнем юҡ ине әле. Һиңә был бүләк кенә аҙ. Тағы нимә кәрәк булһа, шуның бөтәһен дә һора минән, кинәнеп бирәсәкмен. Инде кәләш алырға теләйһең икән, минең кейәүем бул әйҙә: биш ҡыҙымдың теләгән береһен һайлап ал.

Йылҡыбай:

— Минең атайым әйттергән кәләшем бар, әммә бында хандың ярҙамы кәрәк буласаҡ, — тип яуап ҡайтара.

— Һинең атайың кем дә, әйттергән кәләшең кем була һуң? — тип һорай хан.

— Минең атайым Ҡарабай батыр, ә кәләшем — Маянһылыу, атайымдың элекке дуҫы Сарыбай үҙ ҡыҙын миңә бирергә вәғәҙә иткән, — ти егет.

Шул ваҡыт Сарыбай батыр, ҡоторған кеше кеүек, урынынан һикереп тора ла, әллә ниндәй ҡырағай тауыш менән ҡысҡыра башлай:

— Ах һин, ен һуҡкан истәк, ҡасҡын! Нисек һин үҙеңде Ҡарабай улымын тип атарға, етмәһә ҡыҙымды солтанға биргән саҡта, ханды алдарға баҙнат итәһең? Мин ҡыҙымды уға биреүҙән баш тартып, әллә һиңә бирер, тип уйлайһыңмы, ҡыҙрас?

— Һин быны эшләргә тейешһең, — ти Ҡарабай улы, тыныс ҡына итеп. — Ни өсөн тиһәң, атайыма дуҫтарса һүҙ биргәс, уны һис шикһеҙ үтәргә бурыслыһың. Ә минең ысынлап та Ҡарабай улы икәнемде атайыма ебәргән бүләктәрең танытып торалар. Бына улар, күр!

Ошо һүҙҙәрҙән һуң Ҡуҙыйкүрпәс бүләктәрен ҡуйынынан берәм-берәм сығарып күрһәтә башлай.

— Күрәм, һин ысынлап та ҡасандыр мин белгән Ҡарабай улы икәнһең, әммә унда минең ни эшем бар? — ти Сарыбай. — Мин ҡыҙҙың атаһы, шуға уны теләгән кешемә бирергә хаҡым бар. Атайың үҙ ваҡытында минән күп шәфҡәт күрҙе, шул да еткән.

— Хаҡ һөйләмәйһең, — тип ҡаршы төшә Ҡуҙыйкүрпәс, — бөтә байлығы үҙ ҡулында булған кешегә шәфҡәт кәрәкмәй. Атайым Ҡарабай бер ваҡытта ла һинән изгелек күргәне булманы, ә киреһенсә, ул үҙеңде ике тапҡыр үлемдән ҡотҡарып, һиңә күп яҡшылыҡ күрһәтте. Беренсе тапҡыр, һине өҙгөләп ташларға йыйынған уҫал юлбарыҫ тырнағынан тартып алды, ә икенсе юлы — ырыуҙаштарыңды баҫҡынсыларҙан ҡотҡарҙы. Баҫҡынсылар ҡатыныңменән ике улыңды үлтереп, мал-тыуарыңды әйҙәп киткәйнеләр, шул ваҡыт атайым һине аралап алып ҡалмаһа, үҙеңде лә иҫән ҡалдырмаҫтар ине. Атайым баҫҡынсыларҙы ҡыуып ебәреп, малыңды кире ҡайтарып, киҫкеләнеп, хәл эсендә яткан үҙеңде дауалап аяҡҡа баҫтырған. Быныңөсөн ул һинән бүләк һорамау ғына түгел, ҡыҙың Маянһылыуҙы миңә бирәм тигән вәғәҙәңде үтәүҙән башҡа рәхмәт әйтеүеңде лә теләмәгән.

Шунан Сарыбай:

— Асыуымды ҡабартып торма күҙ алдымда! — тип екеренә. — Хәҙер үк минең йәйләүемдән генә түгел, ҡаҙаҡ еренән юғал, ҡабат күҙемә күренәһе булма! Үҙеңде тураҡлап ташлармын!

Шулай екеренгәс, атына менә лә, Ҡарабай улының Маянһылыуҙы алып ҡасыуынан ҡурҡып, улдары менән ағай-энеләрен эйәртеп, йәйләүенә ҡарап саба, ә хандан иртәгә үк туй уҙғарырға килеүен һорай. Барлыбайҙың үҙ дуҫы менән хушлашҡыһы килә, әммә уҫал атаһы быға ла юл ҡуймай, Барлыбай:

— Кисер инде, мине ҡотҡарыусы дуҫым! — тип әйтергә генә өлгөрә, үҙе илай-илай атаһы артынан сабып китә.

Сарыбай киткәндән һуң, хан Ҡарабай улына күп бүләктәр бирергә, ваҡыт үтеүгә уны Сарыбай менән татыулаштырырға вәғәҙә итә, уны үҙендә тороп ҡалырға бөтә көсө менән күндерергә тырыша. Әммә Ҡуҙыйкүрпәс, бының өсөн ханға рәхмәт әйтеп, миңә ҡыҙын биреүҙән баш тартҡас, Сарыбай менән дуҫлашыуҙың да, ыҙғышыуҙың да кәрәге юҡ, тип яуап ҡайтара. Ханда ла тороп ҡала алмауын белдерә, сөнки уға тыуған иле бөтә донъянан да ҡәҙерлерәк: унда уның әсәһе, мал-тыуары, дуҫтары ҡалған. Илемә ҡайтып, ҡартлыҡ көнөндә әсәйемде йыуатырға бурыслымын, мал-тыуарымды ҡарарға тейешлемен, ә дуҫтарымдан айырыла алмайым, ти.

Хан, егеттең шул тиклем гәҙел әйткән һүҙҙәрен тыңлағандан һуң:

— Һинең менән йәшәгән әсәйең дә, дуҫтарың да бәхетле! Минең һиңә оҡшаған балаларым булманы инде, әммә шундай ейәндәремдең булыуын теләр инем. Хуш, минең яҡшы күңелле Ҡуҙыйкүрпәсем. Һине ихлас күңелдән яратам, мине онотма! — ти.

Хушлашҡан саҡта, хан уға бөтә эйәр-өпсөнө, ҡоралдары менән иң яҡшы атын бүләк итеп бирә. Ҡуҙыйкүрпәс, ханға рәхмәт әйтеп, уның бөтә туғандары менән хушлашып, ҡушаҡлы атта Маянһылыу менән һүҙ ҡуйышҡан урынға табан юл тота.

Юлда барғанда ул хуш күңелле һәм дуҫтарса мөғәмәлә итеүсе хан менән тәкәббер һәм рәхимһеҙ Сарыбай тураһында баш ватып, шул саҡлы ҙур ҡапма-ҡаршылыҡ нилектән була икән, тип уйлай: аҡһөйәк хандан килбәтһеҙ һәм яман холоҡло Айҡара тыуған, һәм, киреһенсә, ябай холоҡло, саф күңелле гүзәл Маянһылыу шул тиклем ҡараһөйәк Сарыбайҙан тыуған. Шулай уйланып бара торғас: «Их, бәғерем Маянһылыу! — тип ҡысҡырып ебәрә ул. — Һин яҡшы күңелле хандың

ҡыҙы булһаң ине, минең ҡатыным булыр инең дә, беҙ бик бәхетле йәшәр инек! Ә хәҙер... Мин белмәйем, бәлки һине мин көткән урынға ебәрмәҫтәр, шунан һин Ҡуҙыйкурпәсеңдән ирекһеҙҙән айырылып, һөйкөмһөҙ Айҡара менән китергә мәжбүр булырһың. Ә бәлки, мине алдан ымһындырып та, үҙең үк минең менән беҙҙең яҡтарға китергә теләмәҫһең. Юҡ! Был һүҙем өсөн мине кисер, Маянһылыуым! Быны мин йөрәгемдән түгел, ҡайғымдан ғына ыскындырҙым. Телең берҙе һөйләп, йөрәгең икенсене тойоуын башыма ла килтерә алмайым мин. Ер йөҙөндәге бөтә ғилемде белеп бөтөргән сит ил халыҡтары ғына шулай итә ул. Быны миңә Мәскәй һөйләне. Әммә һиңә лә, миңә лә Мөхәммәттән улай яҙмаған. Ахырҙа, һинең менән күрешеү өсөн бөтә юлдарым киҫелә икән, Сарыбайҙың ауылын барып баҫырға ла батырсылыҡ итәсәкмен. Йә шунда үлермен, йә һин минеке булырһың! »

Шулай уйлана-уйлана бара торғас, батыр өсөнсө көн тигәндә кис менән һүҙ ҡуйышҡан урынға килеп етә. Шул ерҙә аттарын кешәнләп үлән утларға ебәрә лә, үҙе тамаҡ ялғап тормайынса ҡамыш өҫтөнә ятып йоҡлай.

Шул арала Сарыбай йәйләүендә һис уйламағанда аяныс бер хәл килеп сыға. Унда инде ут өҫтөнә аҫылған ҡаҙандар ҡайнап сыҡҡан була; һимеҙ иттәр алынып, дәү-дәү табаҡтарға һалынған һәм келәмдәр өҫтөнә йәйелгән ашъяулыҡтарға ҡуйылған була. Аштан сыҡҡан боҫ ер өҫтөнә тарала һәм, юлда килә ятҡан ханға ҡаршы борҡолоп, танауҙы ҡытыҡлаған тәмле еҫе менән уны туй мәжлесенә саҡыра. Бына күтәренке күңелле ҡунаҡтар хужа йортона ашығалар. Тап шул ваҡыт Аҡтау артынан ярау аттарға атланған ике ҙур төркөм баҫҡынсылар килеп сыҡмаһынмы! Былар тәкәббер Сарыбайҙың «ҡыҙымды һиңә бирмәйем» тип кире ҡағыуы менән кәмһетелгән егеттәр икән, шул егеттәр, үҙ-ара һүҙ ҡуйышып йыйылғандар ҙа, ике ҙур төркөмгә бүленеп, хан менән Сарыбайға ябырылғандар, бөтәһен дә ҡырып бөтөрмәксе булғандар. Бындай һөжүмде көтмәгән хан, ҡаршы тора алмайынса, үҙенең бер ни тиклем ярандары менән Сарыбай йәйләүенә ҡарап сапҡан. Ә ҡалғандары, шул иҫәптән Айҡара солтан да ҡырылып бөткән. Баҫҡынсыларҙың икенсе төркөмө иһә Сарыбай йәйләүенә ташланған.

Сарыбай ағай-энеһе менән, ҡоралланып, сапҡынға ҡаршы торған булған. Баҫҡынсылар быларҙы ла тар-мар иткәндәр, үҙҙәренең дә байтаҡ һыбайлылары ҡырылған. Сарыбай, һайланма батырҙары менән ике тирмә араһында тороп, батырҙарса һуғышҡан, әммә уларға ҡарағанда күберәк булған баҫҡынсылар уларҙы ҡыҫырыҡлай башлағандар.

Атаһының, ағай-энеләренең һәм бөтә ҡәрҙәштәренең ҡурҡыныс аҫтында ҡалыуын күргән Маянһылыу, Айҡара менән ярышҡа әҙерләнгән ярау атын бәйҙән сисеп алған да, атаһына ярҙам итһен өсөн, үҙ батырын әҙләп уҡ кеүек атылған. Ҡамыш өҫтөндә йоҡлап ятҡан Ҡуҙыйкүрпәс янына сабып килеп, уны ҡысҡырып уятҡан.

Һөйгәнен күреүгә бик ҡыуанған батыр урынынан һикереп тороп уны ҡосаҡлап алмаҡсы була, әммә Маянһылыу, егетте үҙенә яҡын ебәрмәйенсә, ашығып:

— Сабыр итсе, тәүҙә һүҙемде тыңла! Мине ятатаһың икән, хәҙер үк атыңа атлан да ҡурҡыныс аҫтында ҡалған атайым Сарыбайҙы ҡотҡарырға ашыҡ. Ул һиңә дошман булһа ла, миңә атай, — ти.

— Йән киҫәгем Маянһылыу! Һин минеке булғанда, атайың миңә дошман түгел.

— Мин мәңгегә һинеке!

— Һин ни тиһәң, мин шуны эшләрмен!

Ошо һүҙе менән батыр атына һикереп менә лә ҡош кеүек осоп та китә. Маянһылыу уның артынса сапһа ла, оҙаҡламай егетте күҙҙән юғалта. Сарыбай йәйләүенә сабып килеп еткән Ҡуҙыйкүрпәс ике яҡтан да бик күп ҡырылған батырҙарҙы күрә. Ул Сарыбайҙы бер-ике дуҫы менән баяғы ике тирмә араһында яраланып бөткән, ҡылыстары менән баҫҡынсыларға саҡ ҡаршы торған хәлдә таба. Һуғышсылар араһында йәрәхәтләнеп хәлдән тайған яҡшы күңелле ханды күреүгә тағы ла нығыраҡ бошона:

— Эй, ҡоторған бәндәләр! — тип ҡысҡыра ул асыуланып. — Ниңә һеҙ изгелекле ханды харап итәһегеҙ? Аҡһаҡалды хатта йыртҡыс януар ҙа аяй!

Ошо һүҙе менән ул, ханға уҡ атырға йыйынған һыбайлыға табан һөңгөһөн һуҙып, бер юлы өсәүһен эйәрҙәренән алып ырғытҡан. Батыр

һөңгөһөнөң һабы һыныуын күрә, шунан ул ҡылысын ҡынынан һурып алып, дошмандарҙы уңлы-һуллы тураръа тотона. Унын был батырлығын күреп торған Маянһылыу һуңынан былай тип һамаҡлаған:

Ул сапҡындар араһынан
Үҙенә ҡанлы юл ярҙы,
Баштарын өҙә сабып,
Ҡаҡ ергә түшәп һалды.
Менгән аты елгәндә
Кәүҙәләр тапап барҙы;
Булат ҡылысын һелтәгәндә,
Тимер күлдәк, төркәйҙәрҙән
Ут осҡондары яуҙы.

Ҡуҙыйкүрпәс ҡулының һәлмәклеген татыған баҫҡынсыларҙың тере ҡалғандары уға ҡаршы тора алмай, Аҡтау аръяғына тырым-тырағай ҡасып китә башлайҙар. Шул ваҡыт Маянһылыу, Ҡуҙыйкүрпәстең дошман яуы артынан бер табан да ҡалышмай ярһып ҡыуып барыуын күргәс, унын кире әйләнеүен, үҙен үлем ҡурҡынысы аҫтына ҡуймауын илай-илай үтенә, илләмәгәр күндерә алмай. Беренсе тапҡыр матурлыҡ көсө батырлыҡ ярһыуына бирешә. Арыҫланға ҡарағанда ла нығыраҡ ажарланған Ҡуҙыйкүрпәс тау башына сабып менһә, утыҙлап һыбайлы баҫҡынсының Сарыбай малдарын көтөүе менән әйҙәп барыуҙарын күрә. Шул ваҡытта инде:

Батырҙың ҡаны ҡайнаған,
Ярһып йөрәге янған,
Маянһылыуға һөйөүе,
Дошмандарына көйөүе
Йөрәгендә ҡабынған.
Аҡкош тубына ташланған
Сая тау шоңҡарындай,

Алға сабып сыҡҡан да
Дошманын ҡаршы алған:
Сапҡындарҙы айырған да
Берәмләп ҡырып һалған.
Үткер ҡылысҡа сыҙамай,
Имән тубырсығылай,
Баштар төшкән ҡыйылып,
Дошмандарҙың күбеһе
Бөткән тамам ҡырылып;
Ә тере ҡалғандары
Табыштарын ташлаған да
Үҙ иленә ҡасҡандар;
Ҡайтҡас, туған-тыумаса,
Дуҫтарының өйөндә
Йәшенер ер тапҡандар,
Барымтаға барыуҙан
Бөтөнләй баш тартҡандар.

Беҙҙең батырҙың ҡыйыулығын ҡурайсылар шулай йырлай, тип өҫтәй хикәйәне һөйләүсе сәсән.

Маянһылыу батыры артынан тау башына барып ҡарап тормаһа, был ҡаһарманлыҡ Ҡуҙыйкүрпәстең баҫалҡылығы арҡаһында билдәле лә булмаҫ ине. Маянһылыу шунда берсә ҡыуанып, берсә ҡото осоп, йә бер көлөп, йәки илай-илай үҙ ыласынына һоҡланып ҡарап торған, батыр егете баҫҡынсыларҙы ҡыуып бөтөргәс кенә тынысланып, яраланған атаһы менән ағай-энеләре янына ярҙамға барған һәм булған хәлде бәйнә-бәйнә һөйләп биргән.

Шул арала Ҡуҙыйкүрпәс, Сарыбайҙың бөтә мал-тыуарын дошман ҡулынан тартып алып, йәйләүгә кире ҡыуып килтерә. Иҫтән яҙып ярҙамһыҙ ятҡан ханды күргәс, йөрәгенә ҡан һауып, күҙҙәренә ҡайнар йәш эркелгән батыр, атынан төшә һалып, уның йөҙөнә һыу алып килеп бөркә. Оҙаҡламай хан иҫенә килә башлай, ә батыр уның яраһына, ҡатҡан ҡанды йыуып, шифалы үлән яба, әммә яраны бәйләр нәмә тапмай,

сөнки үҙе янында Маянһылыу йәшереп бүләк иткән ҡулъяулыҡтан башҡа бер ни ҙә булмай. Әммә яратҡан кеше өсөн ҡәҙерле нәмә лә йәл түгел. Батыр оҙаҡ уйлап тормай, Маянһылыуҙың ошо яулығы менән кешелекле хандың яраһын бәйләй, сөнки Маянһылыу ҙа, хан да, икеһе ике яҡтан, уның йөрәген ҡаратҡандар.

Бер ни тиклем ваҡыт үтеүгә бөтөнләй иҫенә килгән хан батырҙың ҡулын алып күкрәгенә ҡыҫа ла ошо һүҙҙәрен әйтә:

— Әжәлдән ҡотҡарыусы улым, ҡосаҡла мине! Һинең был батырлығың, яҡшы күңеллелегең өсөн минең рәхмәтем дә, һәр төрлө бүләгем дә аҙ булыр ине. Бер алла менән бөйөк пәйғәмбәребеҙ генә һиңә тейешен бирә алыр. Һинән шул ҡәҙәр оло ярҙам булырын йөрәгем алдан һиҙенгәйне, һәм күңелемдең һинең менән гел бергә булғыһы килгәйне. Мин һине тәү күргәс тә яраттым, батырлығыңды күреп хайран ҡалдым. Әсәйең менән дуҫтарыңды ихлас күңелдән ҡайғыртыуыңды ишеткәс, уларҙан көнләштем, ә һинең менән хушлашҡан саҡта, бик ҡайғырып ҡалдым. Минең һиңә әйтәһе рәхмәтемде ошо тойғоларымдан аңла, улым.

Аҡһаҡал хандың, күҙҙәрен йәш алып, ихлас күңелдән әйткән был һүҙҙәрен ишетеүгә Ҡуҙыйкүрпәс тә, йәш йөрәге түҙмәй, илап ебәрә.

— Миңә рәхмәт белдерәм тип, артыҡ борсолма, оло кеше, — ти батыр, — был хеҙмәт булыуҙан бигерәк, минең бурысым ине. Ошо һүҙҙәренән һуң батыр хандың тубығын ҡосаҡлай, ә хан уны маңлайынан үбә.

Шунан һуң хан, Сарыбайҙы күрмәксе булып, Ҡуҙыйкүрпәстән уның янына алып барыуҙы һорай. Был ваҡытта Маянһылыуҙың атаһы үлтерелгән йәки яраланған ағай-энеләре араһында үҙ яраһын йыуып ултыра икән. Ул, яҡынлап килгән батырҙы күргәс:

— Беҙҙе бәлә-ҡазанан ҡотҡарыусы ҡыйыу батыр! Мин һинең яҡшылығыңа тиң түгел, — ти.

— Мин быны беләм, — тип яуап бирә батыр, — әммә һин — Маянһылыуҙың атаһы.

— Һин үс алыу урынына мине, балаларымды, ағай-энемде үлемдән ҡотҡарҙың, ул ғына ла етмәгән, мөлкәтемде кире ҡайтарып бирҙең.

— Сарыбай! Ҡасандыр һин минең атайыма ла шулай тип әйткәнһең.

— Уның алдында мин яманатлы булып ҡалдым. Дуҫыма биргән һүҙемде үтәмәүҙә мин бик ғәйепле, әммә, беҙҙең йола буйынса, батырҙарыбыҙҙың истәк-башҡорттарҙы күрә алмауы мине аҡлай алыр тип ышандым, шунлыҡтан, һиңә ҡыҙымды бирһәм, ырыуҙаштарым мине битәрләр, тип уйланым.

— Әгәр ҙә һеҙҙең йолағыҙ, — ти Ҡуҙыйкүрпәс, — һине яҡшылыҡ ҡәҙерен белмәҫ алдаҡсы итһә һәм мине ек күрергә, нәфрәт менән ҡарарға мәжбүр итһә, беҙҙең йолабыҙ миңә һинең кенә тотоуыңды һәм ек күреүеңде онотоорға ҡуша, башыңа бәлә-каза килә ҡалһа, һине унан ҡотҡарырға өйрәтә.

— Ҡотҡарыусым минең! Хуш күңелле батыр! Һинең был яҡшылығың өсөн ниндәй генә бүләк бирәйем икән?

— Уҫал уйҙарыңдан арын да Маянһылыуҙы миңә бир, мәңге туған булышайыҡ!

Шул ерҙә ҡаҙаҡ батыры:

— Маянһылыу һинеке! — тип ҡысҡырып ебәрә. — Бөтә мал-тыуарымды ла һиңә бирәм, һин — минең кейәүем, мин — һинең ҡайның! Быға бөйөк пәйғәмбәребеҙ үҙе шаһит булһын!..

Ошо һүҙҙәрҙән һуң батырҙар ҡосаҡлашҡандар ҙа мәңге дуҫлашып киткәндәр.

Сарыбайҙың улдарынан Бөркөтбай менән Барлыбай иҫән ҡалған, әммә икеһе лә ҡаты яраланған. Ағай-энеләре менән улдарының хәлдәре яҡшыра төшөп, аяҡтарына баҫҡас, Сарыбай уларға үҙҙәрен үлемдән ҡотҡарған ҡыйыу батыр Ҡуҙыйкүрпәскә Маянһылыуҙы кәләш итеп бирергә теләүен әйткән. Бөтәһе лә быға риза булған, бик шәп итеп туй яһағандар.

Үҙенең дуҫы Ҡуҙыйкүрпәс менән апаһы Маянһылыуҙы бик яратҡан Барлыбай һуңынан апаһына ҡарап көлә-көлә:

— Батырҙы ҡолағынан һөйрәп бында килтереүең өсөн һиңә рәхмәт, апай, юғиһә беҙ гүрҙә ятып, һинең туйыңды ла күрә алмаған булыр инек! — тип әйтер булған.

ИҪКӘРМӘЛӘР

[1] Китаптың, русса тулы исеме: *«Куз-Курпяч, башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним курайчем и переведенная на российский в долинах гор Рифейских, 1809 года».*

[2] Т. Беляев иҫкәрмәһенең тулы тексы: «Ҡурайсы тарафынан йыйылған ҡулъяҙма башҡорт хикәйәһе ошоноң менән тамам. Быны тәржемә итеп бөтөүгә мин уның икенсе киҫәген дә табып тәржемә итә башланым. Был киҫәктә ҡурайсы, башҡорт ҡәбиләһенең ырыу башлығы хаҡында хикәйә итеүҙе тамамлап, уның тоҡомдары тураһында һөйләүен дауам итә. Мин тәржемә итеп донъяға сығарған был хикәйәнең беренсе киҫәге уҡыусылар тарафынан ыңғай ҡабул ителә торған булһа, уның артынса икенсе киҫәгенең дә баҫылып сығыуы мөмкин. Инде мин, был бәләкәй генә хеҙмәтемде кемгә арнаһам, шуға ярҙам итеп, әжеремде ҡайтарып бирҙем, тип иҫәпләйем. »

[3] *«Ҡурайсының арнау һүҙе (һигеҙ ырыу улына)»:*

«Тартынмайынса ҡабул ит
Ошо яҙмаларымды.
Юҡҡа маҡтау, ярамһаҡлыҡ
Тыуҙырманы уларҙы.
Был хикәйәне яҙҙым мин,
Бәлки, ирмәк табырһың,
Башҡортоңдо яратып,
Буш саҡ уҡып алырһың.
Уҡып ошо хикәйәне,

Күтәрелһә күңелең,
Йәйрәп йәйҙә йөрөгәндәй,
Мин дә кинәнер инем.
Ата-баба һүҙҙәренән
Йыйып яҙҙым барыһын да.
Был хикәйә һөйләп бирер
Ике батыр хаҡында.
Уларҙың ябай ҡылығын
Мин уйлап сығарманым.
Алсаҡ күңелдәрен дә
Мин буяп күрһәтмәнем.
Ҡурайсыға эйәреп,
Кәрәк ерҙә көйләнем;
Башҡорт күңелен күрәм тип,
Мәҙәк һүҙ ҙә һөйләнем.
Атаң һөйгән халыҡты
Мин һиңә һөйләп бирҙем.
Ул халыҡтың дуҫы ине,
Улы ла булды илдең.
Ошонан да аштырып,
Уны маҡтай алмайым,
Һигеҙенсе ырыу түгел,
Тик етенсе һанайым.
Алланың ожмахында ул
Рәхәтлеккә сумһын,
Ә һиңә аҡ батшанан
Оло бүләктәр булһын.
Олоғайған көндәрендә
Үҙең дә ҡыуанырһың,
Тоҡомоң артып, уға ата,
Олатай ҙа булырһың.
Биләп торған йорт-ереңдә
Тыуыр йәнә өс батыр,
Улар ҡалын имәндән ныҡ,
Сәскәнән булыр матур.
Улар һине һөйөндөрөп,
Намыҫ, даның булырҙар,
Аҡ батшаға тоғро булып,
Ил һағында торорҙар.
Өйөр йылҡың уйнаҡлап,
Ҡойроҡ сәнсеп торорҙар,
Ял ялбыратып сапҡанда,
Боланды ла уҙырҙар.
Мал-тыуарың ишәйер,
Көрлөктә үҙенә тиң тоймай,
Ҡорот, ҡаймаҡҡа туйҙырыр,
Бирер батман-батман май.

Тиң-төштәрең менән һин
Килгән сакта йыйынға,
Иң һимеҙ йәш мал иттәре
Әҙерләнер һыйыңа.
Ергә сәскән ашлыҡтарың
Ишелешеп уңырҙар,
Бөртөгө лә зарар күрмәй,
Йөҙәр бөртөк булырҙар.
Умарталарың, күк ҡаплап,
Күс-күс бала айырыр,
Кәрәҙҙәрен шыплап тултырып,
Һиңә татлы бал бирер».

4 Тулы тексы: «Башҡорттар араһында тороп, миңә улар телендә «Башҡорт хикәйәһе Ҡуҙыйкүрпәс» тигән бер ҡулъяҙманы уҡырға тура килде. Уның күп кенә йырҙарын элек тә ҡурайсыларҙан ишеткәнем бар ине. Исеменең яңылығы, фекер һәм һүҙҙәрендәге үҙенә бер төрлөлөк, унда бирелгән башҡорт йолаларының, бөтәһенән дә бигерәк ҡылыҡтарының ябайлығы һәм уларҙағы эскерһеҙлек мине бик мауыҡтырҙы һәм был хикәйәне рус теленә тәржемә итергә мәжбүр итте.

Хикәйәнең ҡасан яҙылыуы билдәле түгел. Әммә уны ижад итеүсенең арнау һүҙенән күренеүенсә (тәржемәлә унычын да бирҙем), ул шағир-тарихсе булған башҡорт ҡурайсыһы тарафынан ҡобайырҙарҙан һәм телдән-телгә йөрөгән риүәйәттәрҙән йыйылған булырға тейеш. Үҙенең арнау һүҙендә ул: мин был хикәйәтте башҡорттарҙы яратҡан хөрмәтле бер кешегә бағышлап яҙҙым, ти. Был кешене ул һигеҙ ырыу улы тип атай.

Башҡорт халҡы хатта үҙенең исеме, бигерәк тә боронғо ғөрөф-ғәҙәте, йолалары менән һәр кемгә билдәле булмаҫҡа ла мөмкин. Башҡорттар хәҙер үҙҙәре лә иҫке йолаларынан алыҫлашып баралар. Шуға күрә минең тәржемәм ватаныбыҙҙың боронғо үткәне менән ҡыҙыҡһыныусылар араһында аҙ булһа ла үҙенең уҡыусыларын табыр, тип ышанам. Ләкин мин тәржемәне төп нөсхәһендәге кеүек итеп бирә алғанмынмы-юҡмы — унычын укыусылар хөкөмөнә ҡалдырам».

5 Элек, Октябрь революцияһына тиклем, ҡаҙаҡтарҙы телдә лә, яҙыуҙа ла *ҡырғыҙ* тип йөрөткәндәр. «Ҡуҙыйкүрпәс»тең русса баҫмаһында ла ***ҡаҙаҡ*** һүҙе гел генә *ҡырғыҙ* тип алынған. Әҫәрҙе башҡорт теленә ҡайтарғанда, был һүҙ *ҡаҙаҡ* тип алынды.

6 *Ауыл* менән *йәйләү* һүҙе «Ҡуҙыйкүрпәс»тең 1812 йылғы русса баҫмаһында икеһе лә бер мәғәнәлә — йәйләү мәғәнәһендә ҡулланылған.

7 Элек ҡайһы бер урҙа ҡаҙаҡтары башҡорттарҙы *истәк* тип йөрөткәндәр. «Кыҙыйкүрпәс»тең русса тәржемәһендә лә *башкорт* тигән һүҙ, ҡаҙаҡ ауыҙынан әйтелгәндә, *истәк* тип алынған. Хикәйәне башҡорт теленә ҡайтарғанда, *истәк* һүҙе, бер-ике осраҡтан башҡа, *башҡорт* һүҙенә күсерелде.

8 «Башҡорт ҡурайсылары — боронғо грек йырсылары кеүектәр. Борон, яҙыу барлыҡҡа килгәнгә тиклем, грек йырсылары үҙҙәренең иҫтәлекле ваҡиғаларға бәйле батырҙарын маҡтап йыр сығарыр булғандар һәм уларҙы киләсәк быуынға ҡалдырғандар. » — *Т. Беляев иҫкәрмәһе.*

[9] *Искәндәр* — Александр Македонский (беҙҙең эраға тиклем 356—323 йылдарҙа йәшәгән) — боронғо донъяның иң ҙур полководеце һәм дәүләт эшмәкәре.

[10] *Батый* — Көнсығыш Европаны баҫып алған монгол ханы (1255 йылда үлгән).

[11] *«Аҡһаҡ Тимер* — Тимурленг, Тамерлан (аҡһаҡ булыуына ҡарап әйтелгән ләҡәп исем: *ленг* — фарсыса *аҡһаҡ)*—Урта Азияның илбаҫар әмире (1336—1405).

[12] «Башҡорттар йыртҡыс януар үлтереүҙе егетлек һәм дан эше итеп иҫәпләгәндәр: януар ни тиклем көслөрәк һәм йыртҡысыраҡ булһа, уны үлтереүсегә шул ҡәҙәр ҙурыраҡ дан килгән».— *Т. Беляев иҫкәрмәһе.*

[13] *Аҡ хан, аҡ батша* — Иван Грозный (1530—1584).
[14] *Аҡ диңгеҙ* — Каспий диңгеҙе.
[15] *Раа йылғаһы* — Волга.
[16] *Яйыҡ*—Урал йылғаһы.
[17] *Ҡараһаҡал* — 1740 йылғы башкорт восстаниеһенең етәксеһе.

[18] *Акай* — Акай Кусумов— 1735—1736 йылғы башҡорт восстаниеһе етәкселәренең береһе.

[19] *Килмәк* — Килмәк Нурушев— 1735—1736 йылғы башҡорт восстаниеһе етәкселәренең береһе.

[20] *Батырша* — Батырша Алиев— 1755 йылғы башҡорт восстаниеһенең етәксеһе (1710—1762).

[81] Бында 1773—1775 йылғы крәҫтиән һуғышында башҡорттарҙың Салауат Юлаев етәкселегенд` ҡатнашыуҙары иҫтә тотолған.

[22] Артабан, исеме менән атамаҫтан, Оренбург крайының башлығы И. И. Неплюев һәм уның батша алдында күрһәткән эшмәкәрлеге маҡтап тасуир ителә.

[23] Бынан һуң хикәйәнең русса баҫмаһында, Т. Беляевтең үҙ фекерҙәре тип уйларға кәрәк, татар руханиҙәрен һәм сауҙагәрҙәрен тәнҡитләү айырыуса киҫкен төҫ ала, рус миссионерҙәре позицияһынан тороп ғәйепләү булып яңғырай. Шунда уҡ Мәскәй рус монархын ғәҙеллек һәм кешелеклелек өлгөһө тип, ер йөҙөн нурландырып тороусы ҡояш тип ышандырмаҡсы була.

[24] «Башҡорттар ат күҙе бер ниндәй тылсымға ла, сихырға ла бирелмәй, тип ышаналар».— *Т. Беляев иҫкәрмәһе.*

[25] «Борон заманда, бер йылғанан һыу эскән егет менән ҡыҙҙың күңелдәре яҡыная, тип уйлағандар».— ***Т.*** *Беляев иҫкәрмәһе.*

Й Ө К М Ә Т К Е Һ Е

Быуаттар аша килгән хикәйә. Әхнәф Х а р и с о в 3

Ҡуҙыйкүрпәс...9

И ҫ к ә р м ә л ә р 8 8

КУЗЫ-КУРПЕС

Башкирское народное сказание

Башкирский текст сказания воспроизведен по изданию 1812 г. «Куз-Курпяч, башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним курайчем и переведен' ная на российский в долинах гор Рифейских. 1809 года».

* * *

Редакторы *Х. Т. Бикколов*
Техник редакторы *Ф. Ғ. Ғәйфуллин*
Корректоры *В. К. Латыпова*

Наборға бирелде 14.XI. 1964 йыл. Баҫырға ҡул ҡуйылды 3.IV. 1965 йыл.
Ҡағыз форматы 70x90[1]/16 Физ. баҫма таба3 5,75 + 1,0 таб. төҫлө йәбештермә. Шартлы баҫма таб. 6,73 + 1,17 таб. төҫлө йәбештермә. Учет.-изд. таб. 4,65+1,05 таб. төҫлө йәбештермә. Тиражы 3000 экз. П 07632. Изд. № 80. Заказ № 630. Ханы: ледерин тышлыһы 50 тин, коленкор тышлыһы 45 тин.

Башҡорт АССР-ы Министрҙар Совете эргәһендәге Матбуғат идаралығы.
Башҡортостан китап нәшриәте. Өфө, Совет урамы, 18.

Башҡорт АССР-ы Министрзәр Совете эргәһендәге Матбуғат идаралығы.
Полиграфия комбинаты. Өфө, Октябрь проспекте, 2.